

ԼԷՕ

ՀԱՅ ԳՐՔԻ ՏՕՆԸ

○○○Ⓢ○○○

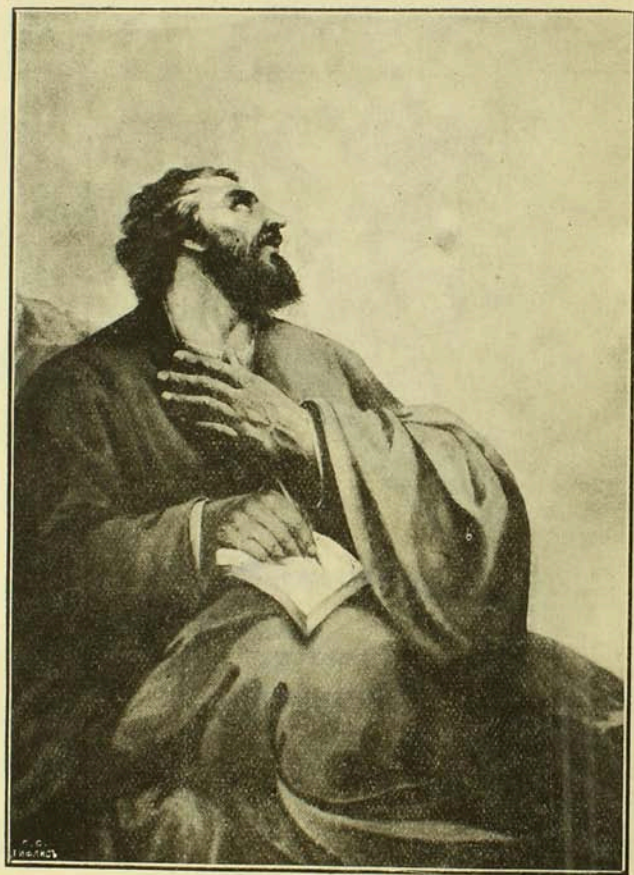
ԵՐԿՐՈՐԻ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

○○○Ⓢ○○○

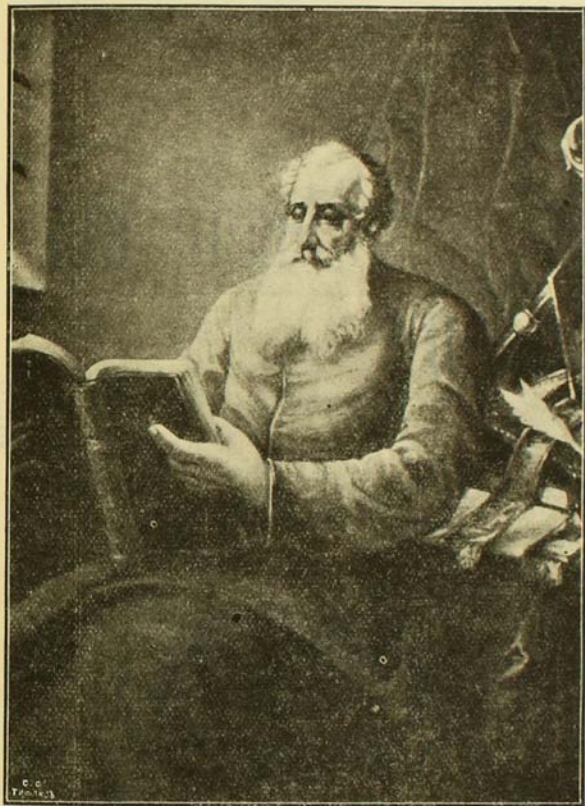
Թ Ի Ֆ Լ Ի Զ

Տպարան Ե. Ազանեանի, Պոլից. 7.

1913

Ս. ՄԵՍՐՈՊ

U. UUZU4

ՀԱՅՍՏԱՆ

ԵՐԵՎԱՆ

LEO

003(47.925)(09)

538

ՀԱՅ ԳՐԲԻ

ՏՕՆԸ

A 3048

ԵՆԵՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Զ

Էլիհեազարան Կ. Ազանեանի, Պօլից. 7.

1913

ՅԻՇԱՏԱԿ

ՀԱՅ ԳՐԵՐԻ ԳԻՒՏԻ 1500 ԱՄԵԱՅ

Ե Ի

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ 400 ԱՄԵԱՅ

ՅՕԲԵԼԵԱՆԻ

412—1912

1512—1912

1852-53

THE GREAT BRITISH

18

THE GREAT BRITISH

1852-53

1852-53

1852-53

0.

1.

Տ Ա Ռ Ե Ր Ի Գ Ի Ի Տ Ը

1500 ԱՄԵՆԿ

Ա.

Ի՞նչ է Գ Ի Բ Բ

Կենդանական աշխարհի մէջ մարդը միակ էակն է, որին բնութիւնը տուել է լեզուի միջոցով իր մտքերն ու զգացմունքները իր նմաններին յայտնելու կարողութիւնը:

Մարդը ունի խօսք, նա խօսում է: Եւ այդ է որ նրան այնքան բարձրացրել է կենդանիների աշխարհում, դարձրել է նրան տիրապետող:

Բոլոր տեսակ կենդանիներից աւելի մարդն է, որ կրում է իր մէջ համակեցութեան բնազդը, այսինքն՝ միասին, մեծ խմբերով կամ համայնքներով ապրելու կոչանակին է կարօտ:

Համայնակեցութիւնը մեծ անհրաժեշտութիւններ է ծնեցնում: Եւ դրանցից ամենամեծը այն է, որ համայնքի անդամները իրար հասկանան, իրար հետ հաղորդակցութիւն ունենան՝ կեանքի ընդհանուր պահանջները հաւաքական ուժերով կատարելու համար: Ահա այս անհրաժեշտութիւնից ծագեց մարդկային լեզուն: Առանց այդ լեզուի՝ մարդկային համայնքն էլ կը լինէր կենդանիների մի խումբ, մի հօտ:

Չը պէտք է կարծել թէ համայնակեցութեան ձեւերը և նրանցից բխած անհրաժեշտութիւնները պատրաստ ու վերջնականապէս կազմակերպուած դրութեան մէջ աշխարհ եկան մարդու հետ միասին:

Ո՛չ: Մարդու կազմուածքը, կեանքը կազմակեր-

պուել են շատ երկար ժամանակների, բիւրաւոր տարիների, գուցէ և դարերի ընթացքում աստիճանաբար, քայլ առ քայլ: Կատարելագործութիւնների, ձևափոխութիւնների ահագին շրջաններ է անցել մարդը, մինչև որ հասել է ներկայ դրութեան:

Նա ոչինչ չէ ստացել միանգամից, հրաշքով, երկնքի ողորմութեամբ, ինչպէս ասում են: Առաջադիմութեան իւրաքանչիւր քայլը նա ինքն է գտել, ինքն է նուաճել, այն էլ երկարատև փորձերով, մի շարք սերունդների աշխատանքով ու տանջանքներով:

Նա արել է մեծամեծ գիւտեր, որոնք նրան միջոց են տուել իր կեանքն ու հոգին զարգացնելու: Իւրաքանչիւր գիւտ մարդկութեան սեփականութիւնն է դարձել երկար ժամանակների, երբեմն տասնեակ դարերի փորձով:

Մարդկային ամենամեծ գիւտերից գլխաւորն այն է, որով նա կարողանում է իր միտքը դրոշմել առարկաների վրայ, տեսանելի դարձնել նրան, պահպանել նրան: Դա կոչւում է գրութեանն եղանակ: Մտքի այդ յաւերժացումը կատարւում է գրերի միջոցով:

Գիտութիւնը ենթադրում է որ մարդու երևան գալու ժամանակներից մինչև այսօր պէտք է հաշուել 300 կամ ամենաքիչը՝ 230—240 հազար տարի: Իսկ գրերի գիւտը տեղի է ունեցել մեզանից ընդ ամենը մօտ մի 7 հազար տարի առաջ: Նշանակում է որ մարդը 293 հազար կամ երկրորդ հաշուով՝ 223—233 հազար տարի աշխարհի վրայ ապրելուց յետոյ է հասել գրերի գիւտին:

Եւ այն հարիւր հազար տարիները, որ մարդը անց է կացրել առանց գրել իմանալու, կազմում են նրա կեանքի նախապատմական շրջանը, որ մեծագոյն մասամբ բոլորովին անյայտ է, իսկ փոքրագոյն մա-

սամբ շատ մութ է, չունի հաստատուն ժամանակագրութիւն, զուրկ է մանրամասնութիւններէց: Գրութեան գիւտն է, որից սկսուում է պատմական ժամանակը: Այս ժամանակը թէև չափազանց կարճ է, ընդամենը 7 հազար տարի, բայց արդէն լոյս ունի իր մէջ, պարզ է երևում, որովհետև մարդը վաւերագրեր է թողնում իր գրութիւններով:

Գրերի գիւտի հետ մարդկային քաղաքակրթութիւնը մտնում է իր զարգացման բարձրագոյն շրջանի մէջ: Բերանացի խօսքը երկար ժամանակ չէ ապրում և հեռաւոր տեղեր չէ տարածուում հարազատութեամբ: Գիրն է որ մարդու մտածողութիւնը, խօսքը անմահացնում է և տարածում է աշխարհի ամենահեռաւոր կողմերը: Մի սերունդի գործերը այլ ևս կորած չեն յաջորդ սերունդների համար: Մարդկութեան դարաւոր փորձերը, ստեղծագործող տաղանդի մեծագործութիւնները հաւաքուում են այն համաշխարհային գանձարանի մէջ, որի անունն է գրականութիւն:

Գրերի գիւտը տեղի ունեցաւ, ինչպէս հաստատուում են նորագոյն հետազօտութիւնները, Պարսից ծոցի փիին, Քաղզէայում և այդտեղից անցաւ Եգիպտոս: Գիւտը սկզբից և եթ, ի հարկէ, կատարեալ չէր: Մարդկութիւնը դեռ երկար ժամանակ պիտի ձևեր գտնէր, որպէս զի յետոյ կանգ առնէր մի ձևի վրայ:

Գրերի առաջին, նախնական ձևն է մեհնաւորոշմ կամ հիերոգլիֆ անուանուածը: Նա գործ էր անուում գլխաւորապէս հին Եգիպտոսում: Նրան յաջորդեց սեպպտեւ կամ քելեոստեւ գրութիւնը, որ տարածուեց նոյն Քաղզէայում, Միջագետքում, Հայաստանում, ապա և Պարսկաստանում: Այսօր էլ մեր երկրում գտնուում են մեծ քարերի և ժայռերի վրայ փորագրուած շատ սեպպտեւ արձանագրութիւններ: Գրութեան այս

եղանակին հետևեց նշանագրերով կամ տառերով գրելու եղանակը, որ այսօր էլ գործ ենք ածում:

Մարդկութիւնը միատեսակ այրուբեն հունի, միատեսակ տառեր չէ գործ ածում: Ինչո՞ւ է այսպէս, ինչո՞ւ շատ շատ են այն ազգերը, որոնք գրութեան առանձին ձև ունին իրանց համար:

Պատճառներից գլխաւորն այն է, որ իւրաքանչիւր ազգի լեզու տարբեր է, ինքնուրոյն: Լեզուն ստեղծում է ազգը իր պատմական միջավայրի, իր երկրի աշխարհագրական պայմանների ազդեցութեան տակ, իր առանձին ցեղական յատկութիւնների, իր հոգեբանութեան համաձայն: Եւ իւրաքանչիւր ազգ էլ իր լեզուի հնչիւնները, արտայայտութեան ձևերը զրոշմում է իր հնարած նշանների, տառերի միջոցով:

Իւրաքանչիւր ազգ ունի իր առանձին, ինքնուրոյն գրականութիւնը, որովհետև գրականութիւն ստեղծողը դարձեալ նոյն ինքնուրոյն, այս կամ այն տեղին, այս կամ այն ցեղին պատկանող լեզուն է և իւրաքանչիւր ցեղ ստեղծագործական կարողութիւն ցոյց է տալիս իր լեզուի սահմանների մէջ, որ նրա ոգու արտայայտութիւնն է:

Բ.

Ա Ն Ք Ի Ր Հ Ա Յ Ե Ր Ը

Հայերը պատմութեան ասպարէզում երևան եկան Բրիտանոսի ծննդից եօթը դար առաջ: Այդ ժամանակներն էր, որ նրանք արևմտեան երկիրներից, այն է՝ Փոքր Ասիայի թերակղզու կողմերից սկսեցին առաջ շարժուել դէպի արևելք: Երկար տևեց այդ գաղթը: Եկուոր ժողովուրդը շարժուում էր դանդաղ կերպով. իր ճանապարհին երկարատև բնակութիւն էր հաստատում, բայց յետոյ էլի առաջ էր շարժուում: Մօտաւորապէս հրեք դարից յետոյ նա արդէն բռնել էր Արաքսի հովիտը, Մասիս սարից դէպի հիւսիս և արևելք:

Հայերից առաջ Հայաստանում ապրում էր բոլորովին տարբեր ծագում ունեցող մի ազգութիւն, որին տալիս են զանազան անուններ, ի միջի այլոց—Ուրարտացի: Այդ ազգութիւնն է, որ թողել է վերևում յիշած սեպածև արձանագրութիւնները:

Ի՞նչ եղաւ նա: Կարծում են, որ մի մասը եկուոր հայերի արշաւանքին տեղի տալով, հեռացաւ իր երկրից, իսկ միւս մասը մնաց և ձուլուեց այդ եկուորների հետ:

Հայերը ուրարտացիներից շատ բան սովորեցին: Բայց գրութեան եղանակը, այսինքն սեպագրութիւնը նրանց անյայտ մնաց: Հաստատելով պետութիւն, տա-

րածելով նրա սահմանները, նոյն իսկ մեծամեծ նուաճումներ անելու կարողութիւն էլ ցոյց տալով, հայերը, ինչպէս ընդունուած է կարծել, անգիր ժողովուրդ մը՝ նացին մինչև հինգերորդ դարի սկիզբը (Քրիստոսի ծննդից յետոյ)։ Հայերէն լեզուով գրուած ոչ մի յիշատակարան չէ մնացել այդ ժամանակներից։

Բայց այս չէ նշանակում թէ այդ պետութիւնը, որ մի ժամանակ մեծ չափերի էլ հասաւ, ոչինչ գրաւոր յարաբերութիւններ չունէր։ Ի՞նչպէս էին կատարւում այդ յարաբերութիւնները։ Մեր հին պատմագիրները մեզ ասում են թէ հայերը գործ էին ածում յունական կամ պարսկական տառեր։ Ասում են և այն, որ գոյութիւն ունէին և հին նշանագրեր յատկապէս հայերէնի համար։ Բայց այս տեղեկութիւնները այնքան մութ ու կցկտուր են, որ կարելի է զանազան ենթադրութիւններ անել, իսկ հաստատապէս առ այժմ ոչինչ չէ կարելի ասել թէ ինչ նշանագրեր էին դրանք, որքան տարածուած էին և այլն։

Չորրորդ դարի սկզբում քրիստոնէութիւնը վերջնականապէս հաստատուում է Հայաստանում, դառնալով պետական կրօն։ Երկու ազգեր էին, որ քրիստոնէութեան ուսուցիչներ դարձան Հայաստանում—սիրիացիները (ասորիներ) և յոյները։ Այս երկու ազգերի լեզուներն էլ դուրս մղեցին պարսկերէնը և ապա սկսեցին մրցել իրար դէմ՝ տիրապետութիւն ձեռք բերելու համար։

Ամբողջ չորրորդ դարում քրիստոնէութիւնը դեռ լիովին ժողովրդական կրօն չէր։ Հին հայկական կրօնը դեռ գոյութիւն էր պահպանում երկրի համարեա բոլոր կողմերում և Հայաստանի քրիստոնեայ կառավարութիւնը, հողերականների ղեկավարութեամբ, ստի-

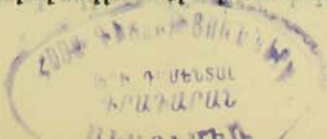

պուած էր լինում նաև բռնի միջոցները, հալածանք-
ները դիմել՝ նոր կրօնը հաստատ պահելու համար:

Եւ հասկանալի է այս դրութիւնը: Ժողովուրդը
իր մայրենի լեզուով գիրք չունէր: Եկեղեցիներում,
դպրոցներում տիրում էին ասորերէնը, յունարէնը:
Դաստիարակութեան գործը գտնւում էր օտար ուսու-
ցիչների ձեռքում: Հայը նախ պիտի սովորէր օտար
լեզուները, որպէս զի կարողանար հասկանալ և չիմա-
ցողներին թարգմանել նոր կրօնի սրբազան գրքերը:
Միայն անհատներ կարող էին այդ շատ դժուար գոր-
ծը կատարել: Լայն ժողովրդական գիտակցութիւն չէր
կարող ստեղծուել:

Նոյն չորրորդ դարում Հայաստանի քաղաքական
դրութիւնը ցոյց էր տալիս կործանման բոլոր նշաննե-
րը: Վաղուց այդ երկիրը կռուածադիկ էր դարձել եր-
կու մեծ, աշխարհակալ պետութիւնների—Պարսկաս-
տանի և Հռոմի մէջ: Հայաստանի տէր դառնալը երկու
մրցողների համար քաղաքական մեծ անհրաժեշտու-
թիւն էր. Բրիտտոնէութեան մուտքը Հայաստան՝ թւում
էր թէ գերազանցութիւն էր տալիս մրցակիցներից մէ-
կին—հռոմէական կայսրութեան արևելիան բաժնին կամ
Բիւզանդիային, որ նոյնպէս քրիստոնէութիւն էր ըն-
դունել: Թւում էր թէ Բիւզանդիան, ահագին բարոյա-
կան և կուլտուրական ազդեցութիւն ձեռք բերելով իր
հաւատակից Հայաստանում, կը պահպանէ նրա քա-
ղաքական ամբողջութիւնը, իբրև լաւագոյն միջոց
Պարսկաստանի արշաւանքների դէմ իր սահմանները
պաշտպանելու:

Բայց բիւզանդական կայսրների քաղաքականու-
թիւնը այդպէս չըմբռնեց դրութիւնն ու անհրաժեշ-
տութիւնը: Փոխանակ պաշտպան ու հովանաւոր հան-
դիսանալու՝ Բիւզանդիան էր որ համաձայնութիւն կա-

յացրեց Պարսկաստանի հետ և Հայաստանը բաժանեց այդ երկու պետութիւնների մէջ (389 թւականին)։

Իս մահացու հարուած էր հայ անկախութեան, ազգային ամբողջութեան համար, որ մարմնանում էր համազգային թագաւորական իշխանութեան մէջ։ Բաժանուած, հետևաբար և ջլատուած, թուլացած երկիրը այլ ևս չէր կարող իր գոյութիւնը պահպանել։ Նրա երկու մասերը պիտի կլանուէին այն պետութիւնների կողմից, որոց սեփականութիւն էին կազմում։

Եւ այսպէս, չորրորդ դարի վերջերում արդէն զգացւում էր մեծ աղէտի մօտալուտ վտանգը։ Հոգեվարքի մէջ էր հայ պետութիւնը։ Նա կարող էր անյայտանալ ամեն ժամ, ասպարէզի վրայ թողնելով մի ժողովուրդ, որ իր հին, ազգային կրօնից հեռացուել էր, առանց նորը ամբողջովին ընդգրկելու։ Նա յենարաններ չունէր իր ազգային ինքնուրոյնութիւնը պահպանելու համար։ Հայաստանի պարսկական մասում տիրապետում էր ասորի հոգևորականը, յունականում յոյն հոգևորականը։ Վաղը, երբ կը ջնջւեն քաղաքական անկախութեան վերջին նշաններն էլ, հայութեան մի մասը՝ ասորական կուլտուրայի մէջ կը ձուլուի, միւսը՝ յունականի մէջ։ Վտանգի ենթարկուածը միայն հայի քաղաքական ինքնուրոյնութիւնը չէր, այլ և նրա ազգային ինքնուրոյնութեան ամենազլխաւոր յենակէտը—լեզուն։

Այս վտանգը զգացւում էր պարզ կերպով։ Անկարող լինելով քաղաքական անկախութիւնը պահպանել, հայը պիտի կարողութիւն ցոյց տար զօնէ իր ազգային ինքնուրոյնութիւնը վտանգից ազատելու համար։ Դրուած էր իրրեւ ազգութիւն ապրելու կամ ոչնչանալու հարցն էլ։

Եւ հայ ժողովուրդը այդ ահագին վտանգի դիմաց

դուրս բերեց իր ամբողջ մտաւոր, հոգեկան կարողութիւնը, որ պիտի արտայայտուէր և կարող էր արտայայտուել միմիայն սեփական մայրենի գրականութիւն ստեղծելու մէջ:

Այդ մեծ անհրաժեշտութեան, ժամանակի այդ հրամայողական պահանջի իրագործման գործիք դարձաւ մի հանճարեղ հայ:

Ս. Մ Ե Ս Ր Ո Պ

Հայաստանի պարսկական մասում 396—399 թուականներին թագաւորում էր Պոսրով երրորդը: Նրա արքունիքում ծառայում էր մի զիւղացի հայ, Տարօն գաւառի Հացեկաց զիւղից, Մաշտոց կամ Մեսրոպ անունով*: Նա զինուոր էր, բայց թողեց զինուորական պաշտօնը և ստացաւ թագաւորական գրագրի պաշտօն արքունիքում:

Գրագիրը հին Արևելքում պետական շատ կարեւոր և ազդեցիկ մի պաշտօնեայ էր: Եւ եթէ Տարօնի զիւղացին հասաւ այդ զիրքին, զրա պատճառն այն էր որ նա ստացել էր լաւ կրթութիւն, սովորել էր Հայաստանում տիրապետող երեք լեզուներն էլ—յունարէն, ասորերէն և պարսկերէն:

Արքունի զիւանադպիրը սակայն, չը հրապուրուեց իշխանութեան, պալատական կեանքի փայլով: Միևնոյն ժամանակները կաթողիկոսական աթոռն էր բարձրացել Սահակը, նոյնպէս լաւ կրթուած մի հոգևորական, Ներսէս Մեծի որդին, Գրիգոր Լուսաւորչի տոհմից: Իր նախնիների նման, Սահակն էլ եռանդոտ գործունէու-

*) Մաշտոց անունը շարունակ գործ է ածում կտրիւնը, որ գրել է նրա կենսագրութիւնը: Բայց հայութեան մէջ, թէ հին ժամանակներում և թէ այժմ, ընդհանրացած է երկրորդ անունը — Մեսրոպ:

Թիւն էր ցոյց տալիս եկեղեցու բարեկարգութեան համար, աշխատելով որ քրիստոնէութիւնը հաստատուի հայ ժողովրդի գիտակցութեան մէջ: Այդ նպատակով էր որ նա հիմնեց անապատական կրօնաւորների մի կարգ, որի գլուխը հանդիսացաւ ինքը և որի գլխաւոր նպատակն էր, ինչպէս երևում է, քարոզչութիւն անել ժողովրդի մէջ:

Մեսրոպը թողնում է իր արքունի պաշտօնը, դառնում է կրօնաւոր և մտնում է այդ քարոզիչ անապատականների ընկերութեան մէջ: Ժողովրդին քարոզելու մէջ էլ նա ցոյց է տալիս մեծ ընդունակութիւն: Տեղեկութիւն կայ որ նա եկեղեցում կարգում էր գրքերը յունարէն կամ ասորերէն լեզուով, ապա թարգմանում էր իր կարգացածը հայերէն և ժողովուրդը լսում էր նրան մեծ հետաքրքրութեամբ: Այդպիսի շոգևորականներ շատ չը կային Հայաստանում և աւանդութիւնը շարունակում է թէ ուր որ չէր լինում Մեսրոպը, այնտեղ ժողովուրդ էլ չէր հաւաքւում, որովհետև ոչ ոք ոչ ինչ չէր հասկանում:

Այս հանգամանքը պարզ ցոյց էր տալիս Մեսրոպին էլ, Սահակ կաթողիկոսին էլ թէ որքան մեծ նշանակութիւն ունի մայրենի լեզուն, թէ որքան կարևոր է որ հայ ժողովուրդը իր գործածական լեզուով ծանօթանայ քրիստոնէութեան:

Ուրիշ կերպ անհնար էր կռուել Հայաստանի մէջ դեռ գոյութիւն պահպանող ազգային հին կրօնի դէմ, ժողովրդականացնել քրիստոնէութիւնը:

Այդ բանի մէջ Մեսրոպը համոզուեց մանաւանդ այն ժամանակ, երբ Սահակ կաթողիկոսը նրան ուղարկեց Գողթան գաւառը քարոզչական նպատակով:

Գողթանի մասին մեր պատմագիր Մովսէս Խորենացին ասում է թէ դա գինով առատ մի երկիր է և

այդտեղ հայ գուսանները (աշուղները) երգում են մեր ազգային աւանդութիւնները: Ինչպէս ամեն տեղ, մեզանում էլ ազգային հին կեանքը, մեր հին հերոսները կապուած էին կրօնի հետ: Գողթան գաւառում հայոց հեթանոսական կրօնը դեռ պինդ էր պահուում և դա հասկանալի է: Մի ժողովուրդ, որ երգ ու նուագ է դարձրել իր անցեալի դէպքերը, որ ոգևորում է հին-հին գործերով, չէր կարող հեշտութեամբ բաժանուել իր այդ պաշտամունքից:

Մեսրոպը չը կարողացաւ խօսքով համոզել գողթներիներին և դիմեց բռնութեան: Տեղական հայ իշխանի օգնութեամբ քանդեց հեթանոսական տաճարները, հալածեց քուրմերին: Սա յաղթութիւն էր, բայց բռնի ոյժի, կոպիտ բռնութեան յաղթանակ: Աւերմունք, պատերազմ, զուցէ և արիւն—այս բոլորը պիտի սթափեցնէին կոպիտ միջոցներով տարուած քրիստոնեայ քարոզչին, և Մեսրոպը այդ տեսարանների առջև աւելի ևս համոզուեց թէ այդպէս գործել չէ կարելի, թէ պէտք է ժողովուրդը դաստիարակել, թէ պէտք է ազդել նրա մտքի ու զգացմունքի վրայ հասկանալի խօսքով և ոչ թէ բռնեցքով:

Նորից նա զգում է թէ որքան անհրաժեշտ է որ ժողովրդի ձեռքը գիրք տրուի: Եւ այս համոզմունքը այնքան պայծառ ու տանջող է, որ նա նոյն իսկ կիսատ է թողնում իր առաքելութիւնը Գողթան գաւառում և վերադառնում է Արարատեան երկիրը, որպէս զի իր մտքերը յայտնէ հայոց կաթողիկոսին և ճար առաջարկէ նրան:

Բայց Սահակ կաթողիկոսը նոր չը պիտի հասկանար նոյն մեծ անհրաժեշտութիւնը. նա էլ տարիներից ի վեր մտածում էր այդ մասին: Համակրանքով վերաբերուեց Մեսրոպի մտքին, իր աջակցութիւնը դրեց

նրա տրամադրութեան տակ և երկուսը միասին սկսեցին խորհրդակցել: Երկուսի համար էլ պարզ էր որ պէտք է հայերէն տառեր հնարել և հայերէն լեզուով գրականութիւն ստեղծել: Բայց ի՞նչպէս անել այդ բանը:

Սորհրդակցութիւններ են տեղի ունենում, ժողովներ են գումարում ձեռնհաս հոգևորականներից: Բայց ոչ մի ճար չեն գտնում: Այդ միջոցին թագաւորական գահի վրայ նստած էր Վռամշապուհ թագաւորը, որ մի երջանիկ զուգադիպութեամբ նոյնպէս գրասէր մարդ էր: Երկիրը վայելում էր խաղաղութիւն և Վռամշապուհը իր ջանքերն էլ միացրեց Մեսրոպի ու Սահակի ջանքերին: Թագաւորը գիտէր որ Միջագետքում, Դանիէլ անունով մի ասորի եպիսկոպոսի մօտ, կան հայերէն տառեր: Բերել են տալիս այդ տառերը, Մեսրոպը հաւաքում է աշակերտներ, բաց է անում դպրոց:

Ի՞նչ էին Դանիէլի տառերը: Նա արդեօք ի՞նքն էր հնարել, թէ նրանք գոյութիւն ունէին Հայաստանում հին ժամանակներից:— Յայտնի չէ: Մեսրոպը ուսուցիչ է: Արդեօք առաջինը հայերի մէջ: Նրա դպրոցը սկսում է սովորել դանիէլեան գրերը: Երկու տարի աշխատում են, բան չէ դուրս գալիս: Տառերը անկատար են, բաւարարութիւն չեն տալիս: Ի՞նչ անել: Ժողովներ են տեղի ունենում, շատ են տքնում այդ անկատար այբուբենը յարմարեցնելու համար: Ո՛չ մի յաջողութիւն:

Սպառնալով այն բոլոր միջոցները, որոնք կային երկրի մէջ, Մեսրոպը որոշում է օգնութիւն և ճար որոնել դրսում, լուսաւոր ազգերի մէջ: Եւ իր աշակերտների հետ մի ճանապարհորդութիւն է սկսում: Թագաւորը, կաթողիկոսը ճանապարհ են դնում նրան «սուրբ համբոյրներով», ինչպէս պատմում է Մեսրոպի աշակերտ Կորիւնը: Եւ իրաւ, գրա պէս մի սուրբ առաքելութիւն առաջին անգամն էր դուրս գալիս հայոց աշ-

խարհից: Խաւար ու տղէտ, կործանման հասած մի երկիր մարդիկ էր ուղարկում լոյս որոնելու:

Նրանք գնացին Միջագետքի Եգիպտոս քաղաքը:— Այստեղ էլ Մեսրոպի դիմումներն ու որոնումները մնում են ապարդիւն և նա գնում է Սամոսատ քաղաքը, ուր նոյնպէս ոչինչ օգնութիւն չէ գտնում: Կորցնելով օտար քաղաքակրթութեան վրայ դրած յոյսերը, նա ապաւինում է իր սեփական ուժերին:

Եւ մեր առջև, որքան թոյլ են տալիս մեզ հասած սակաւախօս տեղեկութիւնները, ներկայանում է մտքի երկունքի այսպիսի մի պատկեր: Ամբողջապէս յափըշտակուած իր գաղափարով, Մեսրոպը հաւատացողի ջերմեռանդութեամբ, արտասունքներով պաղատում էր երկնքի օգնութիւնը: Նա յիշում էր մարգարէի այն խօսքերը թէ «Երբ հեծե՞ս, այն ժամանակ կապրես», մի գեղեցիկ խօսք, որ ցոյց է տալիս թէ զաժան աշխատանքն է կեանք ստեղծում: Այդ անզաղար ճգնութիւնները, հոգածութիւնը, յափշտակութիւնը մտքի երկունքի նշաններն են... Գործում է միտքը տենդային արագութեամբ, գաղափարները տեսիլների ձև են ստանում և հոգու լարուած կարողութիւնը, վերջապէս ամփոփում է տարիների մտածմունքները, ձուլում է նըրանց որոշ պատկերների մէջ. երկունքը վերջացաւ, հայկական տառերի ձևերը արդէն տպաւորուած են այդ բոլորից մեծ մարդու սրտում:

Հռոփանոս անունով մի յոյն ճարտար գծագրողի օգնութեամբ Մեսրոպը վայելուչ ձև է տալիս տառերին: Հայոց այբուբենը գտնուած կամ թէ բարեկարգուած ու լրացուած վերջացած էր: Իր հանճարեղ ստեղծագործութեան պտուղը հետն առած՝ Մեսրոպը վերադառնում է Վաղարշապատ մայրաքաղաքը:

Եւ տօն էր հայոց աշխարհում: Մայրաքաղաքը

հրճուանքով ընդունեց Մեսրոպին: Եւ այդ մեծ ժողովրդական ընդունելութեան արժանացողը մի մեծանուն զօրավար չէր, մի նուաճող թագաւոր չէր, այլ համեստ մի վարդապետ, որ բերում էր գրագիտութեան լոյսը: Մտքի յաղթանակը առաջին անգամն էր սրտագին ցոյցերով տօնում Հայաստանը:

Մեսրոպը այնուհետեւ հայութեան սրբութիւնն էր: Եւ այս երևոյթը միանգամայն հասկանալի է և բնական: Բոլոր ազգերը նուիրական ամենաբարձր զգացմունքով են երկրպագում գրին ու գրքին: Հին աշխարհի հսկայ միտքը, Պլատօն փիլիսոփան, մարդու ամենահրաշալի գործերից մէկն էր համարում տառերի գիւտը: Նա ասում է, թէ դա այնպիսի մի մեծագործութիւն է, որ տառեր գտնողին պէտք է Աստուած համարել կամ Աստուծու նման մի մարդ:

Տառերի գիւտը տեղի ունեցաւ 404 թուականին: Բայց կարծիք կայ, որ նրանց վերջնական կարգաւորումը կատարուել է 412 թուականից ոչ առաջ:

ՍԱՀԱԿ ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ԴՊՐՈՅԸ

Հայ այրուբհնը կար: Բայց նա բաւական չէր: Պէտք էր նրան գործադրել:

Այստեղ ահա իր մեծ եռանդով և ոգևորութեամբ հանդէս է գալիս Սահակ կաթողիկոսը: Նա գլուխ է կանգնում մի մեծ շարժման և նրա հետ է, իրրե նրա աջ թևը տառեր գտնող Մեսրոպը, միաժամանակ և տաղանդաւոր հայ ուսուցիչը:

Այս անգամ արդէն հաստատուն հիմքերի վրայ է դրուած հայ դպրոցը: Նա միայն Հայաստանի քաղաքական կենտրոնում չէ: Նա տարածուած է երկրի զանազան կողմերը, ընդունելով իր մէջ բազմաթիւ հայ մանուկներ:

Եւ մայրենի դպրոցը հրաշալի տեսարան է պարզում: Հայաստանը մէկն էր Արևելքի այն երկիրներէց, ուր ազգաբնակչութիւնը բաժանուած էր զասակարգերի: Կառավարող, հրամայող դասակարգը ազնուականութիւնն էր (նախարարները): Նա էր հողատէրը, իսկ ժողովրդի ահագին մեծամասնութիւնը գիւղացի էր, շինական և կոչուած էր «անազատ», այսինքն ճորտերի դրութեան մէջ գտնուող: Բոլոր իրաւունքները վայելում էր հողատէր ազնուականութիւնը, իսկ ժողովրդի մեծագոյն մասի պարտականութիւնն էր աշխատել և հըպատակուել:

Հայ դպրոցը գալիս է խախտելու այդ դարաւոր

դրութիւնը: Ամենքը տեղ ունին նրա մէջ, սկսած արքունիքից մինչև շինական երկրագործը: Այս շինականն էլ, իր ստացած ուսման շնորհիւ, առաջ է գնում, բարձր դիրքի է հասնում, իշխանի հետ հաւասար գործիչ է դառնում: Նրա համար բաց է հոգևորական գործունէութեան ասպարէզը: — Մինչև այդ հոգևոր բարձր պաշտօնները ժառանգական իրաւունքով պահւում էին մի քանի յայտնի տոհմերի մէջ: — Այժմ վերանում է ժառանգականութիւնը, և գիւղական մի երէց, օժտուած մտաւոր կարողութիւններով, ղեկավարում է ժողովրդի բախտն անպամ:

Վերջապէս, Սահակ-Մեսրոպեան դպրոցում երևում է և հայ կինը, որ պատրաստում է իր պատուաւոր տեղը բռնելու հասարակական շարժումների մէջ:

Հիմա Մեսրոպը կարող էր աւելի ևս ընդարձակել իր քարոզչական եռանդուն գործունէութիւնը, աւելի մեծ յաջողութեամբ: Թողնում է նա հայոց մայրաքաղաքը, Արարատեան երկիրը, ուր քաղաքակրթութիւնն ապրում ու զարգանում էր հին դարերից, անցնում է խաւար ծայրագաւառները, ուր տիրում էր բարբարոս տգիտութիւն, բարքերի կոշտութիւն, վայրենութիւն: Այժմ այլևս պէտք չը կար զէնքի ու տանջանքի դիմելու: Մեսրոպը դպրոցներ էր տալիս մութ աշխարհներին և լոյս էր մտցնում այնտեղ: Նա տառեր տուեց Աղուանից ազգին, ինչպէս նաև վրացիներին: Այժմ նա լոկ կրօնական միսիօններ չէր, այլ միաժամանակ, նոյն իսկ առաւելապէս, և կրթական միսիօններ:

Բայց Սահակ-Մեսրոպեան դպրոցը լոկ գրագիտական դպրոց չէր: Ի՞նչպէս գրագիտութիւն սովորեցնել. չէ՞ որ Հայաստանում հայերէն գրքեր չը կային: — Պէտք էր և գրականութիւն ստեղծել: Եւ Սահակն ու Մեսրոպը իրանց աշակերտների հետ հանդէս են բերում

մի բեղմնաւոր ու սքանչելի գրական գործունէութիւն: Նրանք յայտնի են մեր տարեգրութիւնների մէջ [Թարգմանիչներ անունով: Որովհետեւ նրանց գլխաւոր գործն էր Թարգմանութիւններ անելը: Մի երկիր, որ նոր էր հաղորդակից լինում գիրք ունեցող ազգերի բախտին, սկզբում ի հարկէ, պիտի փոխառութիւններ անէր օտար գրականութիւններից:

Բայց Թարգմանութիւնների հետ զարգացաւ և ինքնուրոյն միտքը: Թարգմանիչները ինքնուրոյն հեղինակներ էլ էին և նրանց գործերը—Թարգմանական թէ ինքնուրոյն—հայ գրականութեան պարծանքները դարձան:

Երևան եկաւ մի ամբողջ մտաւոր հարստութիւն: Կայ կանոնաւոր, հարուստ գրական լեզու (զրարարը), որ ընդունակ է արտայայտել մտքի բոլոր նրբութիւնները, սրտի զգացմունքները: Բանաստեղծութիւն թէ լուրջ իմաստասիրական դատողութիւն՝ լիուլի ուժեղ արտայայտութեան միջոցներ են քաղում աշխարհի մէջ նոր յայտնի դարձող այդ լեզուից, որ մինչև այդ լուռ էր, համր էր: Հեղինակները ցոյց են տալիս կիրթ ու նուրբ ճաշակ, լաւատեղեակութիւն, գիտնականութիւն:

Դեռ նոր կեանք ստացած՝ մեր գրականութիւնը զարգացման գագաթնակէտին է: Դասական շրջանը, կլասիկների շրջանը, մեր գրականութեան մէջ, որ այնուհետեւ երբէք չը կրկնուեց: Նրա վրայ էր երկիրը դաստիարակութիւն ստանում յետագայ դարերի ընթացքում. նրանով էր գիտակցութեան, ինքնաճանաչութեան հասնում:

Այս զարմանալի գեղեցիկ մտաւոր շարժման օրերում էր, որ Հայաստանի մէջ կատարուեց վաղուց սպասուող քաղաքական մեծ աղէտը, — վերջնականապէս ջնջուեց Արշակունիների թագաւորութիւնը (432 թ.):

Անկախութեան վերջին նշոյլը վերանում է: Այնուհետև հայերին այլ ևս չաջողուեց ստեղծել մի այնպիսի իշխանութիւն, որ մարմնացնէր համազգային միութիւնն ու անկախութիւնը: Մնում էր միայն նախարարական սխտեմը, որ հայ ազգի ներքին, գաւառական ինքնավարութեան սկզբունք էր ներկայացնում: Նա թուլացնում էր կապը երկրի բոլոր մասերի մէջ, ոչնչացնում էր միութեան ոյժը և իւրաքանչիւր նահանգի, իւրաքանչիւր գաւառի էր թողնում ինքն իրան գոյութիւն պահպանելու հոգսը:

Այսպէս թուլացած, ջլատուած, երկիրը դիմում էր դէպի մի մութ, անյայտ, ոչինչ բարիք չը խոստացող ապագայ: Բայց նա ունէր համազգային միութեան մի մեծ կապ: Եւ դա նոր ստեղծուած գրականութիւնն էր: Ճակատագիրը, խլելով հայից քաղաքական անկախութեան հնարաւորութիւնը, միաժամանակ տալիս էր նրա ձեռքը ինքնուրոյն ազգային կեանքով ապրելու մի անխորտակելի գործիք — գրականութիւն:

Այս սքանչելի գործի հեղինակը Մեսրոպն էր: Նա վախճանուեց 439 թուականի փետրուարի 17-ին: Երեսուն հինգ տարի շարունակ, անշէջ հռանդով նա գործել էր իր գտած տառերը գրականութիւն, մտաւոր համատարած լուսաւորութիւն դարձնելու համար: Նրանից վեց ամիս առաջ վախճանուել էր և նրա մեծ գործակիցն ու հովանաւորը, Սահակ կաթողիկոսը: Եկեղեցին երկուսին էլ սուրբերի կարգն ընդունեց: Նրանք մարտիրոսների նման հաւատի համար չէին տանջուել, չէին նահատակուել: Բայց նրանք կատարել էին մի իսկապէս վեհ ու աւելի սուրբ գործ — ապրելու միջոց էին տուել մի ամբողջ ժողովրդի:

Ս. Մեսրոպին մեծ հանգէսով թողեցին Օշական գիւղում:

Այսօր էլ այցելուն, մտնելով Օշականի համեստ գիւղական եկեղեցին, աւաջնորդոււմ է աջ կողմի խորանը, ուր մի դուռ է բացոււմ, մի քանի աստիճան սանդուղքը ցած է տանում մի մուտք խորշ, և այդտեղ, քարէ կամարների յաւիտենական ցուրտ լուսթեան մէջ, սպիտակին է տալիս մի ցածրիկ, տափակ ու անզարդ քար:

Դրա տակ է հայոց տառերի հեղինակը, հայ մեծ ուսուցիչը, հայ գրականութեան ծնողը...

II.

400 Տ Ե Ր Ի

ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Ա.

Ճ Գ Ն Ա Փ Ա Մ Ի Մ Է Ջ

Ս. Սահակի և ս. Մեսրոպի գերեզմանները նոր էին փակուել, երբ յայտնի դարձաւ թէ ինչ էր նրանց թողած ժառանգութիւնը հայութեան համար:

Հինգերորդ դարը քաղաքական տեսակէտից դժբախտութիւնների դար էր: Հայ երկիրը անհաւասար կռուի էր բռնուել Պարսկաստանի հետ, աւերուեց շատ անգամ, հնթարկուեց ամեն տեսակ բռնութիւնների, ստորացումների: Բայց նոյն այդ դժբախտ դարը հայոց գրականութեան ոսկեդարն էր:

Այնուհետև դարեր եկան դարերի ետևից: Պարսկական տիրապետութեան յաջորդեց արաբականը: Նոյն և դեռ էլ աւելի սաստիկ դժբախտութիւնները, — շարունակ աւերանքներ, շարունակ կործանում: Եւ եթէ կայ այդ երկրի մէջ ոսկու կամ առհասարակ որևէ ազնիւ ու գեղեցիկ երևոյթի նմանութիւն տուող մի բան — այդ միմիայն նոյն Սահակ-Մեսրոպեան ժառանգութիւնն է. միմիայն հայոց գրականութիւնը:

Իրողութիւնը չը փոխեց և այն հանգամանքը, որ արաբական տիրապետութեան վերջերում մի շարք գաւառական թագաւորութիւններ կազմուեցին Հայաստանում: Քաղաքական կեանքի ոչ մի տեսակ դասաւորում

համատարած խաղաղութիւն և երջանկութիւն չէր բերում հայերին: Մի տեղ լաց, մի տեղ ծիծաղ: Մի տեղ գերութիւն, մի տեղ ազատութիւն:

Բայց ամեն տեղ մխիթարիչ երևոյթը, ապացոյցը թէ այդ ժողովուրդը թէև մաշուում է ֆիզիքապէս, բայց ապրում է հոգով ու մտքով, զրական-կուլտուրական ջանքերն են, անդուլ ու անդադար: Նրանք հռչակում են այս կամ այն վանքը իբրև զրական դպրոց, հռչակում են մի Անի քաղաք: Այդ մեծ ջանքերը ծածկում են քաղաքական կացութիւնը, որ ընդհանրապէս միևնոյն է—դժբախտ:

Կար հայութեան ճակատագրի մէջ և այդ զրական-կուլտուրական ջանքերին էլ սպառնացող մահուան տագնապ: Եւ դա անագին մի շրջան էր, սե ու մութ, հայոց պատմութեան մէջ:

Տասնևմէկերորդ դարի կէսից Միշին Ասիայի թիւրք ցեղերը սկսեցին ողողել Արևմտեան Ասիան, մահ ու ոչնչութիւն տարածելով ամեն տեղ: «Նրանց ձիերի սմբակները մաշեցրին մեր լեռները», ասում է մեր պատմագիրներին մէկը, սարսափահար ականատեսը այդ աշխարհաւեր արշաւանքների:

Բայց հայ ժողովրդի մէջ դեռ պահուել էին հին ազգային կազմակերպութեան մնացորդները—կալուածատէր իշխանները, նախարարները, որոնք դիմադրող ուղղմական ոյժի ներկայացուցիչներն էին: Եթէ նրանք անզօր հանդիսացան բուն հայրենիքում մի բան անելու, գոնէ արին այն, որ հայ անկախութիւն ստեղծեցին հայրենիքից հեռու, Կիլիկիայի լեռներում և այդտեղ, այդ անկախութեան հովանու տակ, հայոց զրականութիւնը ծաղկեց մինչ այն աստիճան, որ արծաթի դար ունեցաւ:

Արևմտեան Ասիայի բախտը դեռ անուելի փոր-

ձանքներ ունէր առջևում: Տասներեքերորդ դարից թաթարները կամ մոնղոլներն են ողողում նրան իրանց արշաւանքներով: Յեղեր էին դրանք. որոնց առաջնորդները իրանց համար փառք էին համարում զարդարուել «երկնքի պատիժ» տիտղոսով: Իսկ որ՝ պատիժ: Քարքարի վրայ չը մնաց: Թիւրք ձիաւորների թողած անապատները աւելիևս ընդարձակուեցին: Մեռնում էր Արևմտեան Ասիան, հին քաղաքակրթութեան որրանը:

Հետևեալ XIV դարում երեւաց նոր պատիժ—Լէնկթեմուրը: Հայաստանը դարձաւ համատարած սպանդանոց: Լէնկթեմուրից յետոյ, XV դարում, այդ սպանդանոցի արևունտ հողի վրայ իրար հետ ընդհարում էին այլ և այլ թափառական, խաչնարած ցեղեր: Նըրանց գոյութեան վերջ դրին նորակազմ Պարսկաստանը և Օսմանեան Թիւրքիան: Բայց սկսուեց նոր աղէտ—այս երկու պետութիւնները, սահմանակից դառնալով, բաժանեցին Հայաստանը իրանց մէջ և սկսեցին իրար դէմ պատերազմներ մղել նրա հողի վրայ:

Երեք դար արեան փոթորիկների, պետութիւնների ու երկիրների կործանող տակն ու վրայութիւնների մէջ: Նրանք բոլորովին կերպարանափոխել էին հայ ժողովուրդը: Թուով սաստիկ պակասել էր նա: Նրա երկրում հաստատուել էին թուրք ցեղեր, իսկ նա փոքրիկ կամ մեծ կաթիլների նման ցրուած էր միապաղաղ մահմեդականութեան մէջ:

Այդ դեռ բոլորը չէր: Կորցրել էր նա իր հին ազգային կազմակերպութիւնը—հայ հողատէր ազնուականութիւնը և պաշտպանուելու այլ ևս ոչ մի միջոց չուներ: Հոգևորքի վերջին բուզէներն էր ապրում և Սահակ-Մեսրոպեան ժառանգութիւնը—հայոց գրականութիւնը: Միտք չէր մնացել, մտքի տեղ չէր Հայաստան անունով սպանդանոցը: Ծիշտ է, մի-մի անգամ

առկայծում էին մենաւոր ճրագներ վանքերում, ուր սարսափահար վանականը դեռ գրիչ էր շարժում, բայց դա այլ ևս գրականութիւն չէր, դա միայն արտագրութիւնների արհեստն էր:

Հիմա որ կարելի էր ասել թէ իսկապէս մեռնում էր հայ ժողովուրդը, գրկուելով իր ազգային աւանձնայատուկ գոյութեան երկու խոշոր նեցուկներից: Ազնուականութեան ջնջումը անդառնալի մի իրողութիւն էր: Գրականութիւնը ջնջողը միայն սուրբ չէր, այլ և վերահաս բնական մահը:

Աշխարհի մէջ ընդհանուր օրէնք է որ գրական լեզուն, երկար ժամանակ քարանալով իր ձևերի մէջ, հեռանում է ժողովրդի գործածական լեզուից, անհասկանալի, խորթ է դառնում ու մեռնում: Հայոց գրական լեզուն, գրաբարը, վաղուց էր ենթարկուել այդ վիճակին: Ժողովրդի գործածական լեզուի, աշխարհաբարի պահանջ էր զգացւում: Եւ անկենդան գրաբարը վերջին ջղաձգութիւններն էր անում մահուան տագնապի մէջ:

Ճգնաժամը լիակատար էր XVI դարի սկզբում: Բայց այս ահաւոր ժամին էլ ազգի ինքնապաշտպանութեան բնազդը սկսում է գործել, վերանորոգում է իր ջանքերը կորուստից փրկուելու համար:

Այդպիսի ջանքերի տեղ, իհարկէ, այլ ևս չէ կարող լինել Հայաստանի արիւնոտ հողը: Եւ մենք տեսում ենք մի նոր զարմանալի երևոյթ, որ ծնուել է Հայաստանի դժբախտութիւններից և որ նրա համար մի նորատեսիլ, ինքնատիպ բախտ է ստեղծում:

Աւերակների դարերը հայ ազգաբնակչութեան սովորեցրին գաղթել զանազան երկիրներ, հեռաւորութիւնները արհամարհելով: Նոյն դարերը հայի առջև

թողեցին գործունէութեան մի ասպարէզ—վաճառակա-
նութիւն:

Ահա այն երևոյթը, որ այժմ հանդէս է գալիս
գործելու: Նա տանում է մեզ օտար աշխարհներ: Եւ
մենք պիտի գնանք նրա ետեից վերակենդանութեան
ջանքերը տեսնելու համար:

Բ.

Ս Կ Ի Ջ Բ Ը

Տասն և վեցերորդ դարի սկիզբն է:

Իտալիայի հիւսիսային մասերում, Ադրիական
ծովի ափին սեղմուած կղզիների մի խումբ կայ և դը-
րանց վրայ տարածուած է մի հրաշք-քաղաք:

Վենետիկը:

Բնութեան հրաշքն է նա: Եօթանասուն հատ փոք-
րիկ կղզիներ: Նրանց բաժանող նեղ ջրանցքները այդ
քաղաքի փողոցներն են: Երեք հարիւր քսան ինն հատ
կամուրջ են հաշոււմ այդ ջրանցք-փողոցների վրայ և
ինն հազար նաւակներ-գօնդօլներ: Չը կայ և ոչ մի հատ
կառք, չէ երևում և ոչ մի հատ ձի կամ այլ բեռնակիր
անասուն: Լճւո է կղզիների քաղաքը, հակառակ իր մէջ
եռացող կեանքին:

Պատմութեան հրաշքն էլ է նա: Ամայի ու ան-
բնակ էին այդ 70 կղզեակները: Աղ և աւազ միայն:
Հինգերորդ դարում բարբարոսները յարձակուեցին հիւ-
սիսային Իտալիայի վրայ, հիմնայատակ արին նրան:
Այդտեղ ապրող վենետցիկցի մի քանի խմբեր փախան
անցան այս կղզիները, բնակութիւն հաստատեցին:
Աղքատ ու անճար էին նրանք, ձուկ էին որսում, աղ
էին վաճառում: Բայց նրանք ծովի որդեգիրները դար-

ձան, տիրեցին ծովի ալիքներին, անվախ նաւազնացներ եղան: Եւ ծովը մեծացրեց այդ հրաշք-քաղաքը, հարստացրեց նրան, աշխարհի ամենահոնչակուած տեղերից մէկը դարձրեց:

Ձկնորսները սկզբից և եթ իրանց կղզիների վրայ հաստատեցին ռամկավարական հանրապետութիւն: Իրանք հետզհետէ վաճառական դարձան և դուրս գալով Ադրիական ծովի սահմաններից, ծովով ու ցամաքով առևտուր էին անում Արևելքի և Արևմուտքի բոլոր ազգերի հետ: Առևտրի յաջողութեան համար նրանք մրցում էին միւս տեղերի հետ ոչ միայն խելքով ու ճարպիկութեամբ, այլ և զէնքով:

Իններորդ դարում, ինչպէս սիրում է պատմել աւանդութիւնը, վենետիկցի վաճառականները Եգիպտոսի Ալէքսանդրիա քաղաքում գողացան Մարկոս աւետարանչի մարմինը, որ թաղուած էր մի յունական եկեղեցում, փոխադրեցին Վենետիկ: Այնուհետև քաղաքը, հանրապետութիւնը, ամբողջ ժողովուրդը կոչւում էին ս. Մարկոսի անունով: Ս. Մարկոսի թևաւոր առիւծը, վաճառական հանրապետութեան զինանշանը, տիրապետեց ծովերի և ցամաքների վրայ: Աշխարհի բոլոր կողմերից հարստութիւններ թափուեցին Վենետիկ, նախկին ձկնորսներն ու աղավաճառները դարձան դրամի ազնուականներ, մարմարեայ հոյակապ տաճարներ, պալատներ ու ապարանքներ բարձրացրին, որոնք այսօր էլ այդ հրաշք-քաղաքի հրաշալիքներն են:

Տասն և երկուերորդ դարում խիզախ, շրջմոլիկ վաճառական ս. Մարկոսը խաչակիրների հետ երևաց Միջերկրական ծովի արևելեան ափերում և այդտեղ, ուրիշ շատ ազգերի թւում, ծանօթութիւն կապեց և կիլիկիայի հետ: Ծանօթութիւնը երկար տևեց, մինչև Ռուբինեան թագաւորութեան վերջը: Քանի կար այդ

Թագաւորութիւնը, վեհատիկցիները արտօնութիւններ էին ստանում հայ թագաւորներից, որպէս զի լաւ առևտուր անին, լաւ շահուեն ոչ միայն ծովի ափին, այլ և երկրի մէջ: Նրանք միայն դրսից եկող վաճառականներ չէին, այլ և բնակութիւն էին հաստատում հայերի մէջ, ամեն տեսակի վաճառականներ էին, նոյն իսկ զինեւվաճառներ, պանդոկապետներ:

Իսկ երբ հայկական Կիլիկիան իր վերջին շունչը փչեց Եգիպտոսի մամլիւքների անեղ հարուածների տակ, վաճառական ս. Մարկոսը մի անգամ էլ «ահ» չարեց: Հայի տեղ մամլիւք, սելջուկ, թուրք—միևնոյն չէր վաճառականի համար:

Բայց վեհատիկը, որին տալիս են նաև Ադրիական ծովի թագուհու պատուանունը, ուրիշ կողմով վերադարձրեց հայերին բարեքներ այն հիւրնկալութեան, այն վաստակների փոխարէն, որ նա վայելել էր Կիլիկիայում մի քանի հարիւր տարիների ընթացքում: Ս. Մարկոսը երախտամոռ չը հանդիսացաւ:

Կորցնելով անկախութիւնը իրանց բուն երկրի և Կիլիկիայի մէջ, հայերն էլ դարձան թափառաշրջիկ, մեծագոյն մասամբ վաճառական: Վեհատիկը դարձաւ մի կայան նրանց թափառումների ճանապարհին: Մի վեհատիկցի, որ երկար ժամանակ առևտուր էր արել Կիլիկիայում, իր միջոցներով շինեց «Հայոց Տուն» անունով մի հիւրանոց, ուր բոլոր պանդոխտ հայերը պատրաստ օթևան էին գտնում:

Բայց միայն պանդոխտները չէին այցելում ս. Մարկոսի քաղաքը: Հեազհետէ այդտեղ կազմուեց և հայ վաճառականների մի գաղութ, որ առևտուր էր անում Արևելքի հետ:

Այսօր այլ ևս չը կայ այդ գաղութը, բայց ֆնացել է նրա շինած փոքրիկ եկեղեցին վեհատիկի գար-

մանալի նեղ փողոցներից գուցէ ամենանեղի մէջ: Շարաթը մի անգամ ս. Ղազարի կղզուց գալիս է Մխիթարեան մի վարդապետ, բայց է անուժ փոքրիկ եկեղեցու դուռը և թիւ պատարագ է կարդում այն վաղուց մոռացուած, մեծ մասամբ անգիր գերեզմանների համար, որոնք գտնուում են այդտեղ, եկեղեցու կամարների տակ:

*
*
*

1455 թուականին մի հրաշալի դէպք տեղի ունեցաւ մարդկութեան մէջ: Գերմանական Մայնց քաղաքի մի համեստ արհեստաւոր, Յովհան Գուտենբերգ անունով, երկար տարիների փորձերից ու տանջանքներից յետոյ, իր հնարած միջոցներով տպեց ու լոյս հանեց մի մեծ գիրք—Աստուածաշունչ:

Ժամանակի դիտունները իսկոյն ըմբռնեցին թէ ինչ մեծ լոյս է ծագել մարդկութեան մտքի համար: Եւ նրանցից մէկը գրում էր թէ բոլոր այն ազգերը, որոնք գիր ունին, պիտի փառաբանեն Գուտենբերգին «աստուածային գովեստներով»...

Դա, ճիշտ որ, գրի ահագին յաղթանակն էր, որ Մայնց քաղաքից գնաց նուաճելու ամբողջ երկրագունդը: Մինչև այդ երջանիկ գիւտը՝ գիրքը գրւում էր ձեռքով և չափազանց թանգ էր, մատչելի էր միայն հարուստ անհատներին: Բացի այդ՝ ձեռագիր գիրքը արտագրւում էր մի կամ մի քանի օրինակ, ուստի և չէր կարող տարածուել ամեն տեղ, մտնել ժողովրդի մէջ:

Տպագրութեան գիւտը էթանացնում էր գիրքը, ժողովրդականացնում էր գիրքը, տարածում էր նրան աշխարհի բոլոր ծայրերում: Ամբողջ մարդկութեան մէջ հաստատուում էր մտքի հեշտ, արագ և էթան հաղորդակցութեան միջոց: Ո՛րքան մեծ է մեզ համար այն

մարդը, որ հնարել է երկաթուղին. բայց նրանից աւելի մեծ է այն մարդը, որ հնարել է տպագրութիւնը, որովհետեւ այս գիւտը սկսել է նոյն դերը կատարել մարդկային մտքի համար՝ երկաթուղու գիւտից շատ ու շատ առաջ:

Ահա ինչ է նշանակում 1455 թուականը: Համաշխարհային պատմութեան այդ մեծ օրից անցել է ընդամենը 57 տարի. 1512 թուականն է: Վենետիկ ենք, ընթերցող:

Ի՞նչ ենք տեսնում:

Ս. Մարկոսի շքեղ մայրաքաղաքում աւելացել է արուեստի և արդիւնաբերութեան մի նոր ասպարէզ — տպարանը: Ո՛րքան սիրել է վենետիկցին այս նոր գիւտը: Մինչդեռ ամբողջ մեծ երկիրներ կան, ուր դեռ չեն մտել Գուտենբերգի մամուլն ու տառերը, այստեղ միայն, այս հօթանասուն փոքրիկ կղզիների վրայ բանում են ոչ թէ մի, ոչ թէ երկու, տասը տպարան, այլ երկու հարիւր յիսուն հատ: Տասնեակ հազարներով գրքեր են տպւում և Ս. Մարկոսի նաւերը այս նոր տեսակի ապրանքը տանում տարածում են ամեն տեղ, լոյս են սփռում:

Այսօր է որ տպարան բանալը, գիրք տպելը հեշտացել է, մեծ գործ չէ համարւում: Այսպէս չէր այն ժամանակները: Արուեստը դեռ նոր է, կատարելագործուած չէ և հարկաւոր է ահագին դժուարութիւններ ոտնակոխ անելու խիզախութիւնն ունենալ: Վենետիկի տպագրիչները հասարակ աշհեստաւորներ չեն, այլ և գիտնականներ: Աշխատում տքնում են օր ու գիշեր, ազօթելով են իրանց գործին մօտենում, զգում են որ սրբագործութիւն են կատարում:

Եւ երկու հարիւր յիսուն տպարանների քաղաքը միայն իր մասին, միայն Իտալիայի մասին չէ մտա-

ծում: Գրքեր նա տպում է զանազան լեզուներով: Այս նոր գործի մէջ էլ խօսում է Ս. Մարկոսի վաճառականական հանճարը: Գիրքը ապրանք է և Վենետիկը գրքեր պատրաստում է և այն ազգերի համար, որոնք դեռ տրպազրութիւն չունին, բայց սրանք իր առևտրական գործողութիւնների շրջանի մէջ են գտնուում: Նա գրքեր տալիս էր սլաւոնական ազգերին, նա մտածում էր գրքեր տալ և արաբերէն լեզուով, մահմետական Արեւելքին:

Ահա այս Վենետիկի մէջ, 1512-ին, մի գեղեցիկ օր, որ տարաբախտաբար անյայտ է մնացել, այդ հարիւրաւոր տպարանների մէկից լոյս աշխարհ է գալիս հայերէն լեզուով մի հատ գիրք: Նրա անունն է «Պարզատուճար». ժողովրդի գործածութեան համար մի Օրացոյց է: Արեւելքի հին բազմաչարչար ազգը իր յատուկ ինքնուրոյն գրքերով այսպիսով գալիս է, տպագրութեան պատմութեան այս վաղ առաւօտեան, բազմելու գերմանացու, ֆրանսիացու, իտալացու, անգլիացու և այլ հերոպացիների կողքին:

Սա հրաշքի պէս մի բան էր:

Եւ ում ենք պարտական այդ հրաշքը:

Տարաբախտաբար յայտնի չէ: Տպագրութեան ըսկիզբը այսպէս է համարեա բոլոր ազգերի մէջ: Անուններ չէին յիշուում, նոյն իսկ աշխատում էին թագցնել թէ գրերը տպագրուած են, որովհետև նոր արուեստը դեռ ժողովրդականացած չէր և դեռ ձեռագիր գրքերի հմայքն էր տիրում:

Այսքանը կայ միայն, որ հետեւեալ տարին, 1513-ին, նոյն Վենետիկում, նոյն տառերով և նոյն տպարանական նշանով տպուեցին էլի չորս հատ հայերէն գրքեր և զրանցից մէկի յիշատակարանում ասուած է թէ գործը կատարուել է «մեղապարտ Յակոբի» ձեռքով: Ո՞վ է

այդ Յակոբը—չը գիտենք: Արդեօք Վենետիկի մէջ ապրող հայերից մէկը: Եւ ինչ է նրա արածը: Արդեօք Վենետիկի տպարանատէրերից մէկն էր թէ լոկ հայերէն տառերի նմուշներ է հայթայթել վենետիկցի մի տպարանատիրոջ:

Իւրաքանչիւր ազգ առանձին պարծանքով է յիշատակում իր անաջին տպագրիչին: Մեզ, հայերիս, միայն այս մի հատիկ անյայտ անունն է ժառանգութիւն մնացել—«Մեղապարտ Յակոբ», որ և ասում է. «Ովոր կարգայք մեզաց թողութիւն խնդրեցէք Աստուծոյ»: Հարկաւոր էլ չէ թողութիւն խնդրելը, երբ մի ամբողջ ժողովուրդ երախտապարտ է նրան:

Նա դրեց հայ տպագրութեան սկիզբը: Թէ որքան դժուար գործ էր այդ նորութիւնը, կիմանանք հէնց նրանից, որ 1513 թուականից յետոյ երկարատեւ լուծութիւն է իջնում հայ տպագրութեան վրայ: Հայերէն գիրք մէկ էլ տպւում է, դարձեալ նոյն Վենետիկում, 52 տարուց յետոյ, 1565-ին: Ճիշտ է, կայ մի տեղեկութիւն, որ թոյլ է տալիս ենթադրելու թէ այդ թուականից առաջ էլ եղել է հայերէն տպագրութիւն, բայց մանրամասն տեղեկութիւն չը կայ այդ մասին:

Այս անգամ մենք արդէն շատ բան գիտենք այն մարդու մասին, որ 1565-ին տպագրեց «Սալմոս»: Դա Արզար դպիր անունով հայն էր, թիւրքիայի թոքատ քաղաքից: Ժամանակի կաթողիկոսը, Միքայէլ, չը կարողանալով այլ ևս դիմանալ պարսկական հարստահարութիւններին, թողեց էջմիածինը և գնաց իր հայրենի թոքատ քաղաքը, ուր ժողով կազմեց և նրա համաձայնութեամբ ուղարկեց Արզարին և նրա որդի Սուլթանշահին Հոռոմ, որպէս զի խնդրէ պապին ազատել քրիստոնեայ հայերին մահմեդականների տիրապետութիւնից:

Արզարը կաթողիկոսի խնդրագիրը տարաւ Հոռոմ,

բայց պապից ստացաւ անաջարկութիւն որ հայոց եկեղեցին հպատակուի կաթողիկ եկեղեցուն: Տառապող քրիստոնեաների այս վերջին յոյսն էլ ջուրն էր ընկնում: Արգարն ու իր որդին Վինետիկում տառեր փորագրել տուին, տպեցին «Սաղմոսը»: 1567 թուին Արգարն արդէն Կ. Պօլսումն է և այդտեղ է սկսում տպագրութիւններ: Եւ այսպիսով, թիւրքաց մայրաքաղաքը հրկրորդ տեղն է, ուր հիմնաւորում է հայ տպարանը:

Սակայն այստեղ էլ սկզբնաւորութիւնը անկայուն էր, օրպակաս: Արգարի գործը շարունակող չեղաւ:

Այնուհետև 1584-ին տպւում է մի գիրք Հոռոմում, «Տոմար Գրիգորեան» անունով: Իսկ երեք տարուց յետոյ, 1587-ին, Հայաստանցի մի քահանայ, Յովհաննէս Տէրզնցի, որ իր որդու հետ գնացել էր Եւրոպա, տպագրեց Վինետիկում մի «Սաղմոսարան»:

Վերջացաւ տասն և վեցերորդ դարը, իսկ հայ տպագրութիւնը դեռ չէր դուրս եկել իր սահմանային գրութիւնից:

1512-ից յետոյ գրեթէ մի դար է անցել և այդ ամբողջ ժամանակամիջոցում տպուած հայերէն գրքերի թիւն է 9 հատ:

Սա յուսահատական մի դանդաղկոտութիւն էր, եթէ ի նկատի առնենք որ եւրոպական ազգերի մէջ տպագրութիւնը օրը օրին ընդարձակ չափեր էր ընդունում:

Բ.

Ձ Ա Ր Գ Ա Յ Ո Ի Մ

Եւ ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել հայերի մէջ: Կեանքն է որ պահանջ է դարձնում գիրն ու գրա-

կանութիւնը: Իսկ հայ կեանքը, ինչպէս տեսանք, այդպիսի պահանջ ստեղծելու պայմաններից վաղուց էր զրկուել:

Հայ տպարանը գաղութային ծնունդ էր, գաղութներում էլ նա պիտի ապրէր ու զարգանար, և այսօր էլ դեռ շարունակում է գերազանցօրէն գաղութային հիմնարկութիւն մնալ:

XVI դարում նրա զարգացումը թոյլ է, որովհետև դեռ գաղութներն էլ շատ չէին զարգացել հայոց գրականութեան տեսակէտից: Գաղութները այն ժամանակ դեռ ինքնուրոյն չէին, նրանց գրական կարողութիւնը կախուած էր բուն հայրենիքից, Հայաստանից: Այստեղից, այս դժբախտ երկրից, պիտի մղում առաջ գար:

Իսկ այսպիսի մի մղում առաջացնելու համար պէտք էր որ Հայաստանը մի ահռելի թշուառութեան էլ մատնուի, այնպիսի մի թշուառութեան, որ համարեա մոռացնում էր նախկին բոլոր աղէտները:

XVII դարի սկզբում, ինչպէս յայտնի է, Պարսից Շահ-Աբբաս թագաւորը դասարկեց ամբողջ Արարատեան աշխարհը և նրա հարևան ըսգմաթիւ գաւառները, քշեց հայ ազգարնակութիւնը Պարսկաստան: Թիւրքպարսկական պատերազմների հետևանքն էր այդ աշխարհաւէր ձեռնարկութիւնը: Շահ-Աբբասն ուզում էր, օսմանեան յարձակումներից իր երկիրը պաշտպանելու համար, գոյացնել երկու սլետութիւնների մէջ մի անապատ, մի կատարեալ ամայութիւն: Եւ այդ դերը պիտի կատարէր Հայաստանը:

Եւ նրան յաջողուեց, գոնէ առժամանակ, այդպիսի մի անապատ դարձնել Հայաստանի սիրտը կազմող երկիրները: Քարուքանդ եղաւ ամեն ինչ: Երկիրը մեռաւ: Բայց այս ահռելի խորտակման մէջ մի հանգամանք

կար, որ մի նոր տեսակի կենսունակութեան սահման էր կրում իր մէջ:

Այդ այն էր, որ Շահ-Աբրասը իր գաղթեցրած ահագին ժողովրդից ընտրեց մի բուռը—Չուղայեցիներին և բնակեցրեց նրանց իր մայրաքաղաքի շրջակայքում, իր հովանու տակ: Վաճառական էր պարսից այդ մեծ բռնակալը: Իսկ Արաքսի քարքարոտ ափին զետեղուած Ջուղան բաղկացած էր հարուստ և վերին աստիճանի հոանդոտ վաճառականներից: Նրանց հետ ընկերացաւ Շահ-Աբրասը, փող էր տալիս, Արևելքի ապրանքները նրանց էր յանձնում որ տանեն ծախեն Եւրոպայում և այնտեղից ապրանքներ բերեն:

Եւ նոր-Ջուղան արագ կերպով դարձաւ մի արտօնուած, հարուստ գաղթականութիւն Պարսկաստանի սրտի մէջ: Նրա կարաւանները պտտում էին Հնդկաստանի և Արևմտեան Եւրոպայի մէջ: Թագաւորի բարեկամութիւնը, թագաւորի շահը պահպանում էր նրան ամեն տեսակ արտօնութիւններով: Դիզուեցին հարստութիւններ, դիւղաքաղաքը հայտկապ ապարանքներով զարդարուեց: Եւ հասկանալի է: XVII դարի մի Ֆրանսիացի ակննատես գրում է որ Վենետիկում երկու կամ երեք Ֆրանկով գնած ապրանքը Չուղայեցին ծախում էր իր երկրում 30 կամ 40 Ֆրանկով:

Առևարական գաղութը գառնում է նշանաւոր կենտրոն, որ խիստ ազդեցութիւն ունի Հայաստանի վրայ: Եւ կենտրոն է դա ոչ միայն իր նիւթական հարստութիւններով: Այդտեղ կենտրոնանում է և մի մտաւոր կեանք: Եւ այդ տեսակ միջավայրի վաճառականը գրասենևակներ և գաղութներ ունի Վենետիկ, Լիվոնոս, Մարսէլ, Լոնդոն, Ամստերդամ քաղաքներում:

XVII դարի առաջին կէսում հայ ապագրութեան գործը համարեա միևնոյն դրութիւնն է ներկայացնում,

ինչ նախընթաց դարում: Հատ-հատ պատահական տր-
պագրութիւններ են լինում Լեհաստանի Լվով քաղա-
քում, Հոռոմում, Միլանում, Պարիզում:

Այսպէս է, որովհետեւ երկիրը, հայութեան հայրե-
նիքը մեռած աւերակներ է: Բայց ահա, նոյն այդ ա-
ռաջին յիսնամեակում, աւերակների մէջ սկսւում է վե-
րածնութեան մի փոքրիկ շարժում, որ կամաց-կամաց
մեծանում է: Վանքերի խուցերում սկսւում է ճգնա-
ւորութեան մի նոր տեսակ: Դա այն է, որ ուխտուած-
ները անդադար կարդում են:

Եւ այսպիսի մի զբաղմունք ճիշտ որ շատ հար-
կաւոր էր: Հայը մոռացել էր իր գրքերը: Նրանք թա-
փուած էին աղերի ու փոշիների մէջ: Հին գրականու-
թիւնը միանգամայն անհասկանալի էր դարձել: Երկա-
րատե տանջալից վարժութիւններ էին հարկաւոր, որ-
պէս զի հայը իր վայրենացման շրջանից դուրս գայ և
դառնայ գոնէ այն, ինչ էր վեր-եօթը դար առաջ—գրա-
պէտ, փոքր ի շատէ ծանօթ հին յունական փիլիսոփա-
յութեան, որ հայերէնի էր վերածուել հինգերորդ և յա-
ջորդ դարերում:

Այս գրական շարժումը, այս փոքրիկ վերածնու-
թիւնը հին գրականութեան ղեկավարութեամբ ստեղծեց
երկու նշանաւոր գրական դպրոցներ—մէկը Սիւնիքում,
Տաթևի վանքի մօտ, միւսը Բաղէշում, Ամրդօլուի վան-
քում: Երկու դպրոցներն էլ տուին մի շարք աշակերտ-
ներ, որոնք հանդիսացան եռանդոտ գաղափարական
գործիչներ: Սիւնեաց և Բաղէշի դպրոցները միացան
Նոր-Ջուղայում: Ահա և մի երրորդ դպրոց, որ նախըն-
թացներից աւելի խոշոր դեր կատարեց:

Այդ դերը նախ և առաջ այն էր, որ հայ հոգևո-
րականութիւնը այլ ևս այն աստիճան տպէտ չէր, այն
աստիճան անծանօթ նոյն իսկ հայերէնի տարրա-

կան քերականութեան: Երկար ժամանակներից ի վեր մոռացուած գրականութիւնը նորից ապրելու հնարաւորութիւն էր ստանում, նորից գրքեր գրել սովորեցին հայերի մէջ: Դպրոցները շատացան, առաջ եկան գործիչներ, որոնք ահագին ջանքեր էին գործ դնում աւերակները վերանորոգելու, վայրենացած բարքերը մեղմացնելու, լուսաւորութիւն տարածելու համար:

Մենք չը պիտի մոռանանք որ այս շարժումը կատարուում էր Հայաստանի պէս մի երկրում, դարերով քարուքանդ եղած, դարերով ենթարկուած բարբարոս ազգերի տիրապետութեան: Վերածնութիւնը կատարուում էր այն միջոցներով, որոնք մնացել էին այդ աւերակ երկրում հին ժամանակներից: Դրսից, լուսաւոր աշխարհից ոչ մի օգնութիւն չէր հասնում այդ վերածնութեան: Այդ պատճառով էլ XVII դարի այդ շարժումը, ինքն ըստ ինքեան մի նշանաւոր բան չէր ընդհանուր գրական-կուլտուրական տեսակէտից: Բայց հայ երկրի համար այդ համեստ գաղափարական գործունէութիւնը շատ մեծ բան էր, ուղղակի մի նոր դարազուլուխ էր ցոյց տալիս:

Մի խօսքով դարձեալ Սահակ-Մեսրոպեան դպրոցն էր, որ դուրս գալով մոռացութեան գերեզմանից, մի անգամ էլ փրկում էր հային:

Գրական շարժումը, բնականաբար, տպարանի մեծ կարևորութիւնը պիտի զգար: Թէև հայ տպագրութիւնը մինչև այդ չէր տուել հայերին տպագրած գրքերի մի մեծ հարստութիւն, բայց այս մի պատճառ չէր որ նոր փորձեր չը լինէին նրան աւելի զարգացնելու, աւելի արդիւնաւոր դարձնելու համար:

Ասիայի խորքում տառապող ժողովուրդը չէր մոռանում որ Եւրոպայում կայ լուսաւորութեան այդ մեծ գործիքը: Դեռ XVI դարում Կիլիկիայի Ազարիա կա-

Թողիկոսը մարդ ուղարկեց Հոռոմ և Թղթով էլ աղաչեց պապին որ մի հայերէն Աստուածաշունչ տպել տայ: XVII-ի սկզբում էջմիածնի Սրապիոն կաթողիկոսը, քաղաքական անասելի թշուառութիւններով շրջապատուած, մտածում էր մարդ ուղարկել Եւրոպա գրքեր տպագրելու համար: Նա չը կարողացաւ իրագործել այդ միտքը և կտակ թողեց որ գոնէ իրանից յետոյ, աւելի նպաստաւոր հանգամանքների մէջ, գլուխ բերուի այդ գործը:

Գրական վերածնութեան գործիչները իհարկէ, աւելի լաւ ըմբռնեցին տպարանի նշանակութիւնը: Եւ ահա նրանք ուղարկում են Եւրոպա մի շարք մարդկանց, որոնք եռանդով աշխատում են այնտեղ, կուում են բազմաթիւ արգելքների դէմ, իրանց տանջանքներով զարգացնում են հայ տպագրական գործը: Դրանք մեր տպագրութեան երախտաշատ վաստակաւորներն են:

Առաջին լուրջ փորձը սկսում է Նոր-Ջուղան: Այդպէս էլ պատշաճում էր նրան իբրև մի հարուստ առևտրական դաղթավայրի, որ յարաբերութիւններ ունէր Եւրոպայի հետ:

Ջուղայի առաջնորդը Խաչատուր Կեսարացին էր, գրական վերածնութեան ամենաեռանդոտ գործիչներից մէկը: Նա Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքը դարձրեց գրական և կրթական մի ծաղկած կենտրոն: Կազմեց այդտեղ ձեռագիր գրքերի մի մատենադարան և որոշեց տպարան բաց անել նոյն վանքում: Գործին ձեռնարկեց նա մեծ ոգևորութեամբ: Ամեն ինչ կարելի եղաւ պատրաստել տեղում— թէ տառեր, թէ մամուլ: Սա մի անօրինակ գործ էր Ասիայում առհասարակ և Պարսկաստանում մանաւանդ:

1640 թուականին այդ տպարանից լոյս տեսաւ «Հարանց Վարք» անունով գիրքը, որի յիշատակարանը մեր տպագրութեան պարծանքը կարող է համարուել:

Տառերը անկանոն էին, տպագրութիւնը կոպիտ, անարուեստ: Բայց Պարսկաստանի խորքում այդ էլ մի հրաշք էր: Մարդիկ մի ամբողջ տպարան էին կազմել, առանց տպարան տեսած լինելու: Երևի ջուղայեցի վաճառականները, Եւրոպայում տեսած լինելով այդ արուեստը, պատմել էին թէ ինչպէս են գրքեր տպւում: Եւ Ամենափրկչի վանքում որքան աշխատանք էին թափել այդ հիմնարկութիւնը գլուխ բերելու համար: Յիշատակաւրանը պատմում է որ աշխատել են ամենքը— հոգևորական և աշխարհական, ծեր ու երիտասարդ, քահանայ ու վարդապետ, աշակերտ ու վարպետ: Նոյն իսկ վանքի խոհարարն էլ իր նշանաւոր մասն ունէր այդ միահամուռ, ոգևորուած աշխատանքի մէջ:

Չը նայած այս բոլորին, Սաչատուր վարդապետը համոզուեց որ առանց Եւրոպայի օգնութեան չէ կարելի շարունակել այս գործը: Տառերը չափազանց տրգեղ էին, խոշոր, տպելու արուեստը չէր յաջողւում: Ուստի նա 1639-ին ուղարկեց իր օգնականներին մէկին, Յովհաննէս վարդապետին, Իտալիա:

Այստեղ, այս երկրում էր ծաղկած տպագրութեան գործը, այստեղ էին տպուել հայերէն գրքեր և այստեղ կարելի էր գտնել հմուտ վարպետներ: Բայց այստեղ ամեն բան հեշտ ձևք բերել չէր կարելի և Յովհաննէս վարդապետը ամբողջ երեք տարի ստիպուած էր մաքտել հզօր արգելքների դէմ, մինչև որ կարողացաւ Հոռմում գտնել մի վարպետ, տանել նրան Լիվոռնօ քաղաքը և այդտեղ պատրաստել տալ մի քանի տառերի նոյն իսկ նոտաների մայրեր:

Ամենամեծ արգելքը, որ ծանրանում էր Հայաստանից եկած տպագրիչների դէմ, կաթոլիկ հոգևորականութիւնն էր, որ այդ ժամանակ ըռնացած էր զրականութեան և տպագրութեան վրայ: Հոռմում դեռ

1622-ին կազմակերպուել էր մի ուժեղ կրօնական հիմնարկութիւն, որի անունն էր «Հաւատի Պրօպագանդա»: Նա աշխարհի բոլոր կողմերում աշխատում էր տարածել կաթոլիկ կրօնը զանազան միջոցներով: Այդ միջոցներից մէկն էր նրա տպարանը, ուր շատ լեզուներով, դրանց թւում և հայերէն լեզուով, գրքեր էին տպւում: Պրօպագանդայի համար ի հարկէ, ձեռնտու չէր որ հայերը իրանց եկեղեցական ու կրօնական գրքերը տպէին: Նա ուզում էր որ ինքը լինի այդպիսի գրքեր տպողն ու տարածողը և դա կը լինէր ամենայարմար միջոցը որ կաթոլիկ եկեղեցու դաւանանքները ընդունուին ամեն տեղ:

Այս էր պատճառը որ շատ ազդեցիկ Պրօպագանդան ամեն տեսակ արգելքներ էր ստեղծում «հերետիկոս» հայերի առջև: Թէ որքան մեծ էին այդ արգելքները և Եւրոպա գնացած հայերը ինչ մեծ տանջանքներով էին կարողանում գործ տեսնել, — այս ցոյց է տալիս նոյն Յովհաննէս վարդապետը, ասելով իր յիշատակարանի մէջ թէ ինքը նման էր մի մարդու, որ պատերազմ է մտնում և արիւնով մի բան ստանում:

Այսպիսի դժուարութեամբ նա կարողանում է տաներ պատրաստել և ուղարկել Ջուղայ: Տպարանը այստեղ մնում է երկար ժամանակ և հրատարակութիւններ է անում:

1655 թուականին Էջմիածնի կաթողիկոս է դառնում Յակոբ Ղուղայեցին, մի շինարար, բարեկարգիչ մարդ, Ջուղայի դրական դպրոցի լաւագոյն ներկայացուցիչներից մէկը: Նրա առաջին հոգսերից մէկն է դառնում հայերէն տպագրութիւնը: Եւ այդ նպատակով նա Եւրոպա է ուղարկում Մատթէոս Ծարեցի դպրին:

Սա էլ իր քայլերը ուղղում է Իտալիա: Բայց այստեղ կաթոլիկ եկեղերի արգելքներն ու հալածանքները չեն թոյլ տալիս նրան գործ սկսել: Եւ Ծարեցին մի

գեղեցիկ միտք է անում, այն է՝ Իտալիայից դուրս որոնել հայ տպագրութեան համար նպաստաւոր մի միջավայր: Հայ վաճառականների հիմնած առևտրական գաղութներից մէկն էլ գտնւում էր Հոլլանդիայի Ամստերդամ քաղաքում: Այդտեղ գնաց Ծարեցին, տպարան հիմնեց, որ, իրաւ, ազատ էր կաթոլիկ կղերի հրակողութիւնից ու հալածանքներից: Բայց մի քանի գրքեր տպելուց յետոյ Ծարեցին մեռաւ, իսկ նրա տպարանն անցաւ Աւետիս անունով մի ջուղայեցի վաճառականի: Սա, տեսնելով որ իր գործը չէ գրքեր հրատարակելը, հրաւիրում է Էջմիածնից իր եղբորը, Ոսկան վարդապետին գնալ շարունակել Ծարեցու սկսածը: Եւ Յակոբ կաթողիկոսը իսկոյն ուղարկում է նրան Եւրոպա:

Այսպիսով հանգէս է գալիս այն մարդը, որ հայերէն տպագրութեան ամենամեծ հրախտաւորներից մէկն է:

Ոսկան վարդապետը ծնուել էր Զուղայում, բայց կոչւում էր Երևանցի, անշուշտ այն պատճառով, որ նրա ծնողները երևանցի գաղթականներ էին: Նա էլ պատկանում էր Զուղայի դպրոցին, բայց բաւական չը համարելով իր ստացած կրթութիւնը, աշակերտեց Էջմիածնում գտնուող մի կաթոլիկ միսիօների, սովորեց լատիներէն: Ուղևորուելով Ամստերդամ, (1662 թ.) նա իր ձեռքն առաւ տպագրութեան գործը և ցոյց տուեց մի արտասովոր հրատարակչական եռանդ: Նրան է պատկանում առաջին անգամ հայերէն Աստուածաշունչ տպագրելու պատիւը:

Բացի դրանից, նա տպագրեց և ուրիշ աչքի ընկնող գրքեր, որոնց մէջ էր ժամանակակից գրող Առաքել Դաւրիթեցու ստուար Պատմագրութիւնը: Սակայն յայտնի չէ թէ ինչ պատճառներով, Ոսկան վարդապետը իր տպարանը փոխադրում է նախ Իտալիա (Լի-

վոռնօ) և սպա Ֆրանսիա (Մարսէլ): Այստեղ նրա գործունէութիւնը ենթարկուում է կաթողիկէ հոգևորականութեան հսկողութեան և սկսուում են հալածանքներ, դաւեր ու արգելքներ, որոնց մանրամասնութիւնները այսօր էլ ցոյց են տալիս թէ հոգեկան և նիւթական ինչ տանջանքներ է կրել ծերունի վարդապետը:

Նա իր հետ ունէր հայ աշակերտներ և գործակիցներ, որոնցից կարելի է յիշատակել Կարապետ վարդապետին, Ոսկանի եղբորորդի Լևոնեանին և սպահանցի քահանայ Համազասպեանին: Վերջինս Ոսկանի չար հրեշտակը հանդիսացաւ, մատնութիւններ էր անում: Ոսկանը այս արգելքների մէջ կարողացաւ մի քանի հրատարակութիւններ էլ անել, բայց մշտական հոգսերը, ասիացու հալածանքները և մանաւանդ ընկերի ստոր արարքները, մատնութիւնները սպանեցին նրան: Նրա մահից յետոյ գործը շարունակեցին նրա աշակերտներն ու գործակիցները, բայց հալածանքները աւելի ևս սաստկացան, Ֆրանսիական կառավարութիւնը չուզեց պաշտպանել գրատպութեան ազատութիւնը, որովհետև ամբողջապէս կղերի ազդեցութեան տակ էր գտնուում:

Հայ տպագրիչների եռանդը սպառուեց Ֆրանսիական դատարաններում քարշ գալուց, և վերջը փակուեց Ոսկանի մեծագործ տպարանը (1685 թ.):

Բայց գաղափարը չը մեռաւ: Արդէն կազմուել էր հայ տպագրիչների մի ընտանիք: Նրա անդամներից մէկը սպառճառ դարձաւ որ հայ տպագրութիւնը մի նոր, գեղեցիկ շրջանի մէջ մտնէ:

Դա Մատթէոս Վանանդեցին էր, Ոսկանի տպարանի գրաշարը: Մարսէլի տպարանի փակուելուց յետոյ նա մեծ ջանքեր արաւ շարունակելու հայերէն հրատարակութիւնները, ընկերութիւն կազմեց, ինքը, ինչ-

պէս բազմամեայ փորձով հմտութիւն ձեռք բերած արհեստաւոր, գործի գլուխ անցաւ: Այդ բանուոր մարդը լցուած էր գաղափարական վառ վերաբերմունքով դէպի հայերէն գիրքը: 14 տարի ծառայել էր Ռսկանի տպարանում առանց վարձ ստանալու: Եւ այժմ էլ պատրաստ էր նոյն անձնագործութեամբ շարունակելու գործը, բայց նրա կազմած ընկերութիւնը, որի անդամներն էին մի քահանայ և մի ջուզայեցի վաճառական, քայքայուեց:

Անգործ մնացած Մատթէոսը վերադարձաւ հայրենիք, Գողթան գաւառը, բայց ոչ թէ իր սիրած գործը իսպառ մոռանալու համար: Գողթան գաւառի առաջնորդն էր նրա մօտիկ ազգական Թովմա Կախկոպոս Նուրիջանեանը: Մատթէոսը նրան համոզեց թողնել առաջնորդութիւնը, գնալ Եւրոպա՝ մի նոր Ռսկան վարդապետ դառնալու համար: Այդ նրան լիովին աջողուեց: Թովմա Կախկոպոսը ուղարկեց նրան Ամստերդամ՝ պատրաստութիւններ տեսնելու համար: Ինքն էլ շուտով ճանապարհուեց նոյն քաղաքը, տանելով իր հետ իր երկու եղբօրորդիներին, Ղուկասին և Միքայէլին, որոնք ուսում էին ստացել Հոմում և ծանօթ էին Եւրոպական գիտութեան և լեզուներին:

Սկսուեց Ամստերդամի տպագրական երկրորդ շրջանը, որ աւելի բեղմնաւոր էր և գրական տեսակէտից աւելի գնահատելի, քան Ռսկանի շրջանը:

Հայ տպագրիչներին այս անգամ չին անհանգստացնում նիւթական և բարոյական զրկանքները և նրանք Ռսկանի կրած տանջանքներին անձանօթ են մնում: Նուրիջանեան ընտանիքը, Թովմա Կախկոպոսի ղեկավարութեամբ և Մատթէոսի եռանդուն գործակցութեամբ, հաստատում է մի շատ բարեկարգ, տառերով հարուստ տպարան, որ և բազմաթիւ հրատա-

րակութիւններ է անում, սկսած 1695 թուականից: Դրանց մէջ նշանաւոր է մանաւանդ «Համատարած Աշխարհացոյց» անունով մեծ քարտէզը, առաջինը հայերէն լեզուով: Բայց Վանանդեցի եպիսկոպոսին էլ վիճակուած էր Ծարեցու, Ոսկան վարդապետի բաղդը: Հասած լինելով խոր ծերութեան, նա մտածում է վերջ դնել իր հրատարակութիւններին և վերադառնալ հայրենիք: Բայց հիւանդանում է և վախճանւում (1710 թ.): Տպարանը շարունակում է այնուհետև էլ գործել Ղուկասի ղեկավարութեամբ և հայ վաճառականների դրամական օժանդակութեամբ, մինչև որ փակւում է 1717 թուականին:

Այսքան ահա բեղմնաւոր էր տպագրական գործունէութիւնը XVII դարի երկրորդ կէսում: Միաժամանակ հայերէն գրքեր հրատարակւում էին և Վենետիկում, Հոռոմում: Եւրոպայից, բայց մասնաւորապէս Ամստերդամից նաւերը հազարներով, տասնեակ հազարներով գրքեր էին տեղափոխում Արևելք, ուր նըրանք տարածւում էին հայութեան մէջ: Այսպէս էր հայ ժողովրդի ճակատագիրը:

Եւ այդ ճակատագրի մէջ մխիթարականը միայն գրքերի այդ հարստութիւնը չէր: Վերածնութեան հովեր են սկսուել նոյն դժբախտ ժողովրդի մէջ: Լուսաւորութեան և բարեկարգութեան աւելացումը առաջ է քաշում և քաղաքական գործունէութիւն: Բոլորովին պատահական զուգահիւսութիւն չէ, որ հայերէն տպագրութեան դարգացման հետ միասին հայ իրականութեան մէջ երևան է գալիս Իսրայէլ Օրին, որ բարձրացնում է Պարսկական Հայաստանի ազատագրութեան դրօշակը:

Հայկական տպագրութեան զարգացումը այս դարում աւելի մեծ զարկ է ստանում, ընդունելով մշտական, հաստատուն երևոյթի կերպարանք: Այլ ևս չեն գերակշռում պատահական հատ ու կտոր հրատարակութիւնները այս կամ այն քաղաքում: Կազմում են տրպագրական կենտրոններ, որոնք միաժամանակ և գրական կենտրոններ են: Այնպէս որ մենք կարող ենք թողնել մասնաւոր երևոյթները և տեսնել զլիսաւոր կենտրոնները:

1

Ի Տ Ա Լ Ի Ա

Հրատարակութիւնների քանակի և որակի կողմից առաջնութիւնը պատկանում է դարձեալ Իտալիային և յատկապէս Վենետիկին:

Այստեղ գործում են իտալական տպարաններ, որոնք ունէին հայերէն տառեր: Այս տպարաններին էին դիմում հայ հրատարակիչները, որոնք և յատուկ այդ նպատակով ճանապարհորդում էին Վենետիկ: Թարգմանական և ինքնուրոյն հրատարակութիւնները, զանազան տեսակ բովանդակութիւններով, բազմաթիւ են. տպւում են խոշոր հատորներ: Չեռնարկոյները մասնաւոր անհատներ են, որոնք պլուխ են ըբրում իրանց հրատարակութիւնները վաճառական հայերի տուած նպաստներով:

1713 թուականին Վենետիկը շրջապատող փոքրիկ կղզիներից մէկի վրայ, որ հին ժամանակներից կրում

էր Ս. Ղազար անունը, հաստատուեց հայ կաթողիկ վարդապետների մի միաբանութիւն, որի հիմնադիրն էր Մխիթար Սեբաստացին և որ հէնց այդ անունով էլ կոչուեց Մխիթարեան Միաբանութիւն, նա կազմուել էր Կ. Պօլսում 1701 թուին գլխաւորապէս քարոզչական նպատակով, ինչպէս էին միւս կաթողիկ վանական միաբանութիւնները: Հալածանքների և այլ աննպաստ հանգամանքների պատճառով տեղափոխուելով Վենետիկ, նորակազմ միաբանութիւնը այստեղ քարոզչական միջոցներին աւելացրեց և գրականութիւնը, որ գնալով աւելի և աւելի զարգացաւ, բռնեց առաջնակարգ տեղ, յետ մղելով, երկրորդական դարձնելով քարոզչութեան միւս միջոցները, այն է՝ միսիօներութիւնը և դպրոցական գործունէութիւնը:

Միաբանութիւնը հետզհետէ դարձաւ գրական մի հիմնարկութիւն, հրատարակչական լայն նախաձեռնութեամբ և մի կաթողիկ վանքին ներելի գիտնականութեան չափերով:

Երկար ժամանակ նա իր գրքերը տպագրում էր Վենետիկի իտալական տպարաններում: Ինքը Մխիթար արքան ձեռնարկեց մի քանի խոշոր հրատարակութիւնների: Այսպէս նրա մեծագիր պատկերազարդ «Աստուածաշունչը», բայց մանաւանդ նրա կազմած «Հայկազեան» մեծ բառարանը, որի մէջ առաջին անգամ հաւաքուում էին հայ լեզուի հարստութիւնները:

Մխիթարի մահից յետոյ գրական գործունէութիւնը ս. Ղազարի կղզում շարունակուեց աւելի մեծ եռանդով: Մխիթարեանները գտնում էին գրական մեկեանասներ, որոնց առատ օժանդակութիւններով տպագրում էին իրանց ինքնուրոյն և թարգմանական աշխատութիւնները: Հայոց լեզուի ուսումնասիրութիւնը հասաւ բարձր աստիճանի և շնորհիւ գլխաւորապէս այդ

հանգամանքի՝ Մխիթարեանները ձեռք բերին ամբողջ հայութեան աչքում առաջնակարգ հեղինակութիւն:

Մինչև XVIII դարի վերջերը լոյս տեսած Մխիթարեան հրատարակութիւնների մէջ ամենանշանաւորն է Չամչեանի «Հայոց Պատմութիւնը», բաղկացած երեք խոշոր հատորներից, որոնք մի ամբողջ դարագլուխ կազմեցին մեր գրականութեան և բարոյական վերածնութեան մէջ: Մխիթարեան գրականութեան ազդեցութիւնը ահագին էր ամբողջ հայութեան վրայ: Կարելի է ասել որ XVIII դարի երկրորդ կէսից մեր ամբողջ գրականութիւնը մտնում է մի երկարատև շրջանի մէջ, որ պէտք է անուանել «Մխիթարեան Դար»:

Ահա ինչ էր անում հայ տպարանը՝ հայ հայրենիքից՝ այնքան հեռու մի տեղ, ինչպիսին է Վենետիկը: Նա արհամարհում էր տարածութիւնները և տիրապետում էր մտքերի վրայ: Եւ Մխիթարեանները, լաւ ըմբռնելով իրանց ահագին հեղինակութեան և տիրապետութեան գաղտնիքը, գնեցին Ամստերդամում թովմա Վանանդեցու տառերը ու իրանց կզգում բաց արին իրանց սեփական տպարանը:

Վենետիկի այս եռանդուն գործունէութեան դիմաց շատ աննշան էր Հռոմի Պրօպագանդայի տպարանի գործունէութիւնը, որ արտայայտւում էր միակողմանի նեղ կրօնական հրատարակութիւնների մէջ:

2

Ա Ի Ս Տ Բ Ի Ա

1774-ին ս. Ղազար կզգում ներքին խռովութիւններ սկսուեցին և Մխիթարեան վարդապետներից մի քանիսը ոստիկանութեան ձեռքով հեռացուեցին Վենե-

տիկից: Նրանք կանգ առան Տրիեստ քաղաքում, ուր կար հայ վաճառականների մի փոքրիկ գաղութ: Այդտեղ վանք շինեցին, և ևս տրիական Մարիա-Թերեզա կայսրուհուց ստացան մի շարք արտօնութիւններ, որոնցից մէկն էր տպարան պահելը:

Անջատուած Միսիթարեանները Տրիեստի իրանց տպարանում սկսում են գրական մրցակցութիւն ս. Ղազարի հետ: Բայց նրանք աղքատ էին և սակաւաթիւ, ուստի կարողացան փոքր քանակութեամբ հրատարակութիւններ անել:

3

Թ Ի Ի Ր Ք Ի Ա

Բաղէշից գրական դպրոցի աշակերաններից էր Յովհաննէս Կոլոսս պատրիարքը, որի ժամանակ (1715—1741) Կ. Պօլսում վերանորոգուեց տպագրութիւնը և բաւականաչափ առաջադիմութիւն արաւ, որ այնուհետև էլ կանգ չառաւ: Գործում էին մի քանի տպարաններ, որոնք մինչև XVIII դարի վերջը տուին բազմաթիւ հրատարակութիւններ, շատերը խոշոր, բազմաձախս:

Կ. Պօլիս դուրս՝ Չմիւռնիայի հայ գաղութն է, որ տպագրութեան հիմք է դնում, բայց դեռ առանձին աչքի ընկնող դեր չէ կատարում հրատարակչական գործի մէջ:

4

Հ Ն Դ Կ Ա Ս Տ Ա Ն

Նոր-Ջուղան միշտ արտօնուած ապահով դրութեան մէջ չը մնաց: Շահ-Աբբասի ժառանգները կեղե-

քում էին վաճառականներին, իսկ XVIII դարի առաջին քառորդում այդ հռչակաւոր առևտրական գաղութը ահագին աւերանքների մատնուեց աւղանների արշաւանքի ժամանակ: Աղքատացաւ Ջուղան, նրա խիզախ վաճառականներից շատերը անցան Հնդկաստան, ուր գաղութներ հաստատեցին զանազան կողմերում և սկսեցին հարստանալ:

Այդտեղ էլ, այդքան հեռաւոր մի տեղ, Ջուղայեցի վաճառականները շարունակեցին առաջնակարգ դեր խաղալ հայ կեանքի մէջ: Նրանք օգնում էին իրանց հեռաւոր հայրենիքին և միաժամանակ իրանց մէջ էլ զարգացնում էին կրթական-կուլտուրական հիմնարկութիւնները:

1770 թուականին այդ վաճառականներից մէկը, Յակոբ Շահամիրեան, Մազրաս քաղաքում բաց է անում տպարան և հրատարակում է մի քանի ինքնուրոյն հեղինակութիւններ, որոնք մեր գրականութեան պատմութեան մէջ մի բոլորովին նոր երևոյթ են կազմում:

Շահամիրեանի տպարանի փակուելուց յետոյ Մազրասի հայ քահանայ Յարութիւն Շմաւոնեանը 1789-ին հիմնում է նոր տպարան, որ պահպանում է իր գոյութիւնը մինչև XIX դարի քսանական թուականները: Շմաւոնեանի կատարած բոլոր գործերից ամենանշանաւորն այն է, որ նա առաջին հայերէն պարբերական հրատարակութեան, այն է՝ «Ազգարար» ամսագրի հիմնադիրն ու խմբագիրը հանդիսացաւ (1794):

ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Իր սկզբնաւորութիւնից ի վեր հայկական տպագրութիւնը ոչ մի փորձ չէր արել հայ հայրենիքում հաստատուելու: Պատճառները բացատրեցինք վերևում:

Բայց ահա XVIII դարի երկրորդ կէսում տեղի է ունենում այդպիսի մի փորձ: 1763 թուին էջմիածնում կաթողիկոս դարձաւ Սիմէօն Երևանցին, մի շատ գործունեայ հողերակա, որ բազմատեսակ բարեկարգութիւններ մտցրեց էջմիածնի կառավարութեան մէջ:

Սիմէօնը առանձին ուշադրութիւն դարձրեց և տպագրական գործի վրայ: Հնդկահայ վաճառականների տուած գումարներով նա էջմիածնում հիմնեց ոչ միայն տպարան, այլ որ աւելի զարմանալին է, նաև թղթի գործարան, որի համար նա յատուկ վարպետներ բերել տուեց Եւրոպայից:

Անկասկած, Սիմէօնը, ձեռնարկելով այդ երկու նշանաւոր հիմնարկութիւններին, նպատակ ունէր նաև դիմադրել կաթողիկ Մխիթարեանների գրական խիստ ազդեցութեան: Սակայն էջմիածինը թէ քաղաքական հանգամանքների և թէ իր կրթական պատրաստութեան շնորհիւ այնպիսի մի միջավայր չէր, որ կարողանար այդպիսի մի մրցութիւն առաջ տանել: Թղթի գործարանը երկար գոյութիւն չունեցաւ: Իսկ տպարանը թէ Սիմէօնի և թէ նրա յաջորդ Դուկաս կաթողիկոսի օրով կարողացաւ մի քանի հրատարակութիւններ անել, որոնց մէջ փոքր ի շատէ աչքի ընկնողը Սիմէօնի շարադրութիւններն են:

Ռ Ո Ւ Ս Ա Ս Տ Ա Ն

Նոյն Սիմէօն կաթողիկոսի ժամանակներից առանձին կարևոր նշանակութիւն է ստանում Ռուսաստանի սահմաններում ապրող հայութիւնը, որի առաջնորդ է նշանակում Սիմէօնը իր աշակերտ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանին:

Ամենահին գաղթականութիւնը Ռուսաստանում Աստրախանի հայութիւնն էր: Նրան XVIII դարում աւելանում են մի շարք նորերը՝ Մոզդոկ, Ղզլար, Նոր-Նախիջևան և այլն. հայ գաղութներ են հաստատում և Մոսկուայում ու Պետերբուրգում:

1780-ական թուականների սկզբում, ջուղայեցի մի հայ վաճառական, Գրիգոր Խալզարեան անունով, գնում է Ամստերդամում հայերէն տառեր և տանելով Պետերբուրգ, բաց է անում այստեղ տպարան: Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանը եռանդուն աջակցութիւն է ցոյց տալիս նրան և տպարանը հետզհետէ բաց է թողնում մի շարք հրատարակութիւններ: 1789-ին, երբ Խալզարեանը այլևս անկարող է լինում շարունակել իր գործը: Արղութեանը գնում է նրա տպարանը և տեղափոխում է Ս. Խաչ վանքը, որ նա շինել էր Նոր-Նախիջևանի մօտ, բաց անելով այդտեղ և դպրոց:

Արղութեանին էլ ղեկավարում էր նոյն ձգտումը — մրցել Մխիթարեանների դէմ, դարձնելով Ս. Խաչ վանքը մի նոր Ս. Ղազարի կղզի: Բայց այստեղ էլ, իհարկէ չէ յաջողում և չէր էլ յաջողուի մի այդպիսի մրցութիւն: Ս. Խաչ վանքի տպարանը գործում է մինչև 1794 թուականը. հրատարակում է մի շարք գրքեր:

Այնուհետև տպարանը փոխադրուած է Աստրա-

իւան: Առաջին տպարանն է նա Աստրախանում, տպագրում է մի քանի հայերէն և ռուսերէն գրքեր և իր գոյութիւնը պահպանում է մինչև XIX դարի քսանական թուականների վերջը:

Դ.

XIX եւ XX ԳԱՐԵՐ

Որքան և մեծ էին նախորդ երեք դարերում գործադրուած ջանքերը, որքան և եռանդոտ ու անձնուրաց էին հայ տպագրիչները, բայց այդ երկար ժամանակամիջոցում տպագրուած գրքերի թիւը, այնուամենայնիւ, մեծ չէր: Ամենաշատը գուցէ մի 600 կտոր: Երեք դարերի գործերով չէր կարելի, ուրեմն, և մի համեստ գրադարան կազմել:

Այդքան գրքերի մեծագոյն մասը վերաբերում է տասնութերորդ դարին, մանաւանդ նրա երկրորդ կէսին: Հայ տպագրութեան իսկական դարգացումը, հայ գրականութեան իսկական մեծ ծաւալումը XIX դարի գործն է:

Զարգանում է կեանքը, զարգանում են հազուդակցութեան միջոցները, շարժումներ են առաջանում հայ ժողովրդի մէջ, և տպագրական մամուլը գործում է տենդային եռանդով: Ստեղծում է իսկական գրականութիւնը: Տպագրական կենտրոնները աւելի ևս բազմանում են, աւելի երկարատե գործունէութիւն են հաստատում: Մինչև մեր օրերը կատարուած վիթխարի գործի մասին գէթ հարեանցի հասկացողութիւն կազմելու համար՝ մեզ մնում է դարձեալ յիշատակել գլխաւոր կենտրոնները միայն:

Ի Տ Ա. Լ. Ի Ա.

Դարի սկզբից առաջաւոր, անմրցակից տեղը հայ տպագրութեան մէջ դարձեալ պատկանում է այն քաղաքին, ուր նա սկիզբ էր առել, այսինքն Վենետիկին: Մխիթարեան Միաբանութիւնն է այդ գործի միակ տէրը և նրա տպարանն է, որ դեռ տիրապետում է ամբողջ հայութեան վրայ: Հրատարակում են խոշոր, բազմահատոր գրքեր, արդիւնք հսկայական աշխատասիրութեան: Թարգմանականից աւելի ինքնուրոյնն է տիրապետում:

Մխիթարեանները, լաւ զգալով որ մենաշնորհը իրանց է պատկանում, աշխատում էին, որքան այս թոյլատրուած կարող է լինել մի կաթոլիկ վանքի, բազմակողմանի դարձնել իրանց հրատարակութիւնները, որպէս զի բաւարարութիւն տուած լինեն կեանքի բոլոր պահանջներին: Վենետիկում է որ հրատարակուել է սկսում երկրորդ հայերէն պարբերականը— «Դիտակ Բիւզանդեան» անունով: Հրատարակում է երկհատոր «Հայկազեան նոր Բառգիրքը», հայ տպագրութեան փառքն ու պարծանքը: Գրականութեան այլ և այլ ճիւղերի մէջ—կրօնական, գիտական, դաստիարակչական, դեղարուեստական—հանդէս են գալիս հայ ազգի պատկառանքը վաստակած անուններ—Ինճիճեան, Ա.գոնց, Գարրիէլեան, Ա.գերեան, Թովմաճան, Բագրատունի, Հիւրմիւզ, Ալիշան, Քաջունի և այլն, և այլն: 1843-ից սկսում է «Բազմավէպ» ամսաթերթի հրատարակութիւնը, որ շարունակում է մինչև այսօր: Անհնարին է նոյն իսկ մի մօտաւոր աղօտ հաշիւ տալ

գրական այն բոլոր երևոյթների մասին, որ հանդէս է բերել ս. Ղազարի մամուլը մինչև այսօր:

Այսքան մեծագործ մի տպարան արժանապէս գնահատուել է, վարձատրուելով գնազան եւրոպական ցուցահանդէսներում: Մինչև 60-ական թուականները Մխիթարեան տպարանը գործ էր ածում միատեսակ, հին ձևի տառեր: Այնուհետև նա իւրացրեց ուրիշ տեղերում (գլխաւորապէս Պարիզում) պատրաստուած տառերի նորաձևութիւնը: Իսկ վերջին տարիներս նա իր սեփական, շատ հաճելի նորաձևութիւնն է մտցրել տառերի մէջ:

«Մխիթարեան Դարը», այսինքն ս. Ղազարի համատարած գրական ազդեցութիւնը սկսեց թուլանալ 1850 — 1860-ական թուականներից, երբ մեզանում զարգացաւ աշխարհիկ դաստիարակութիւնը, բերելով իր հետ և համապատասխան գրականութեան պահանջ: Ներկայումս ս. Ղազարի վանքը իր անցեալովն է ապրում և արդէն չափազանց համեստ տեղ է բռնում հայ գրականութեան մէջ:

2

Ա Ի Ս Տ Ի Թ Ա

Տրիեստի Մխիթարեան միաբանութիւնը, Նապօլէօնի արշաւանքների հետևանքով, ստիպուած եղաւ 1811-ին տեղափոխուել Վիէննայ մայրաքաղաքը, տանելով իր հետ իր տպարանը:

Այս տպարանն էլ շատ նշանաւոր դեր է կատարել մեր կեանքի մէջ իր հրատարակութիւններով, որոնք թէև վեներտիկի հրատարակութիւնների չափ բազմաթիւ ու բազմակողմանի չեն, ինչպէս և նրանց պէս շատ տարածուած չեն եղել, բայց ուրիշ ուղղութիւն,

ուրիշ դպրոց են ներկայացնում, մնալով հանդերձ, ընդհանուր առմամբ, դարձեալ Մխիթարեան, այսինքն վանական:

Վիէննայի տպարանական գործերից կը յիշատակենք «Եւրոպա» լրագիրը և «Հանդէս Ամսօրեայ» ամսագիրը, որ այժմ էլ հրատարակոււմ է: Նշանաւոր է նաև վիէննացիների հրատարակած մեծ Երկրագունդը: Գրական աշխատութիւններով և տպարանական գործունէութեամբ անուն են հանել Գաթրճեան, Այաընեան, նորերից՝ Տաշեան, որի «Յուլյակ Չեռագրաց» խոշոր աշխատութիւնը տպարանի գլուխ գործոցը կարող է համարուել:

Վիէննական տպարանի մի խոշոր գործն էլ այն է, որ նա տառեր է հայթայթել բազմաթիւ հայ տպարանների թէ Թիւրքիայում, թէ Ռուսաստանում և թէ Եւրոպայում, նոյն իսկ և Ամերիկայում: Այսօր էլ այդ տառերից շատերը դեռ գործածական են: Բայց պէտք է ասել որ վիէննացիները միևնոյն ժամանակ շատ պահպանողական են տառերի ձևի կողմից: Այսօր էլ նրանք գործ են ածում և այնպիսի տառեր, որոնց մայրերը դեռ Տրիեստի ժամանակներին են պատկանում:

3

Ֆ Ր Ա Ն Ս Ի Ա

Վենետիկից և Վիէննայից յետոյ հայ տպագրութեան պատմութեան մէջ նշանաւոր տեղ բռնում է Ֆրանսիայի և առհասարակ ամբողջ աշխարհի մայրաքաղաք Պարիզը և թէ ոչ իր տպագրած գրքերի քանակով և որակով, գոնէ այն խոշոր, անգնահատելի բարեկարգութիւններով, որ նա մտցրեց հայ տառերի ձևերի մէջ:

Ինչ որի սկզբից մենք տեսնում ենք Պարիզի մէջ մի երկար շարք հայերէն հրատարակութիւնների, որոնք տպագրւում են գլխաւորապէս պետական բաղմախոսեան տպարանում: Աշխատողներն են թէ հայեր և թէ ֆրանսիացի հայագէտներ:

Իսկ 1850-ական թուականներին սկսւում է մի ամբողջ եռանդուն շարժում: Այդտեղ, Պարիզում է Մուրադեան վարժարանը, այդտեղ, ֆրանսիական բարձրագոյն դպրոցներում են ուսում ստանում թիւրքահայ երիտասարդները: Մուրադեան վարժարանի ուսուցիչներից երեքը, Մխիթարեան վարդապետներ՝ Սարգիս Թէոդորեան, Գարրիէլ Այվազեան և Ամբրոսիոս Գալֆայեան միաժամանակ հիմք են դնում զրական-հրատարակչական գործունէութեան: Նրանց գործակից է հանդիսանում մի թիւրքահայ, Ճանիկ Արամեանը, տաղանդաւոր, եռանդոտ մի արհեստաւոր (սկզբում դերձակ), որ նուիրւում է տպարանական գործին և ցոյց է տալիս նրա մէջ նուրբ ճաշակ, գեղեցկագիտութեան մեծ պաշար:

Արամեանն արդէն փորագրել էր տուել հայերէն նոր տեսակի տառեր զանազան մեծութիւնների: Դրանք ձևով շատ չէին տարբերւում տպագրական այն տառերից, որոնք գործածութեան մէջ էին մեզանում սկզբից և եթէ... Ֆրանսիական նուրբ և քնքոյշ ճաշակը տուել էր այդ տառերին գեղեցիկ, համաչափ տեսք, բայց որ գլխաւորն է՝ փոխել գեղեցկացրել էր մեր հին անճոռնի գլխատառերը: Ստեղծագործող երեակայութիւնը թիւրքահայ արհեստաւորին և նրա ցուցմունքներով գործող ֆրանսիացի փորագրիչներին թիւադրել էր տառերի մի ըզզմագանութիւն, որ ամբողջ մի ճոխութիւն էր մտցնում հայ տպագրութեան մէջ:

Այդ բարեկարգութեամբ մի նոր դարագլուխ է

ստեղծուամ մեր տպագրութեան մէջ: Մինչև այդ գոյութիւն ունէր տառերի աւանդական մի ձև, որ թէև արտայայտում էր զանազանութիւն ներկայացնող փոփոխութիւններ, բայց իր հիմնական բնաւորութեամբ մի էր և անփոփոխ: Ճանիկ Արամեանի գործունէութիւնը վերջ է դնում հնութեան, աւանդականին և սկսում է նորը, ճոխագոյնը: Այդ կողմից նրա պէս մի ուրիշ մեծ գործիչ չէ ճանաչում մեր տպագրութիւնը:

Վերոյիշեալ երեք վարդապետները նոյնպէս նորատեսակ տառեր են գծագրում և փորագրել տալիս, աշխատելով բոլորովին նոր սկզբունք իրականացնել, այն է՝ տառերը ուղղաձիգ են, ոչ թեքուած, աւելի կոլոր ձև ստացած, նմանուելով իրանց գծագրութիւններով լատինական տառերին: Պարիզեան այս գեղեցիկ վերանորոգութիւնը ընդ միշտ վճռուած է հայ տպարանից գրաշարներին այնքան դժուարութիւններ պատճառող պոչաւոր տառերը, ծոցագրերը, կոտրուող տառերը: Այլ ևս հայ տպագրութիւնը եւրոպական ազգերի տպագրութեան աստիճանից ցած չէ: Նա ունի տառերի մի ճոխ բազմազանութիւն, սկսած ամենափոքրից (տպարանական լեզուով՝ նօնպարէյլ) մինչև շատ խոշորները և ամենքը գեղեցիկ, նուրբ:

Այսօր էլ մեր տպարաններում ճանիկեանի և երեք վարդապետների տառերն են տիրապետում: Այդ ժամանակներից յետոյ փորձեր շատ են եղել նոր նոր ձևեր հնարելու, բայց ոչ ոք չէ կարողացել գերազանցել Պարիզեան ձևերը:

Արամեանի տպարանը Պարիզում գործել է 1854 — 1861 թուականները: Եօթը-ութ տարիների ընթացքում այդտեղ կենտրոնացած էր մի եւանդուն գործունէութիւն, որ տալիս էր պարբերական հրատարակութիւններ, մեծ ու փոքրիկ գրքեր, որոնք այսօր էլ հայ

տպագրութեան գերագանց զեղեցկութիւնն են ներկայացնում: Գուցէ միայն վենետիկը կարողացած լինի մրցակից հանդիսանալ այդ տպագրութիւնների վերաբերմամբ, այն էլ այն պատճառով, որ նա ձեռք բերեց Պարիզեան տառերից մի քանի տեսակներ և սկսեց նրանցով տպագրութիւններ անել:

1861 թուին ձանիկ Արամեանը իր տպարանը տեղափոխեց Մարսէլ, բայց այդտեղ երկար չըմնաց և տարաւ իր ամբողջ գործը Կ. Պօլիս, ուր մինչև իր մահը (1879) և այնուհետև էլ մինչև վերջին ժամանակներս նրա տպարանը առաջինն էր, և նրա տառերը դուրս մղեցին բոլոր ուրիշ տեսակ տառերը: Այսօր ամբողջ Կ. Պօլիսը Արամեան տառեր է (աննշան բացառութեամբ) գործ ածում:

Արամեանից յետոյ Պարիզում տպարան բաց արաւ Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանը: Նրա հեռանալուց յետոյ դադարում է հայերէն տպագրութիւնը Ֆրանսիայի մայրաքաղաքի մէջ մինչև 1890-ական թուականների կէսը: Այս ժամանակները հայկական ահռելի կոտորածներից փախած հայ մտաւորականներից շատերը հաստատուեցին Պարիզում և վերանորոգեցին հայ տպագրութիւնը, բայց, իհարկէ, ոչ նախկին (Արամեանի ժամանակի) փայլով: Հրատարակեցին ամսագիրներ (Կ. Բասմաջեանի «Բանասէր», Ա. Զօպանեանի «Անահիտ», «Համալսարան» և այլն), գրքեր: Ներկայումս հայերէն հրատարակութիւններով Պարիզում զբաղում է միայն Արշակ Զօպանեանը:

Ֆրանսիայի Մարսէլ քաղաքն էլ, որ իբրև խոշոր առևտրական կենտրոն, նշանաւոր դեր է կատարել հայ վաճառականների համար, իր տեղն ունի նաև XIX

դարի մեր տպագրութեան մէջ, 1885 թուականից այդտեղ հաստատուեց թիւրքահայ յայտնի գործիչ և գրող Մկրտիչ Փորթուգալեանը և հիմնեց իր «Արմէնիա» թերթը, որ այսօր էլ գոյութիւն ունի և որ մեր նորագոյն պատմութեան մէջ գրաւում է արժանաւոր տեղ իր կատարած դերով:

4

Թ Ի Ի Ր Ք Ի Ա

XVIII դարում Կ. Պօլսի մէջ բացուած տպարաններից մի երկուսը գործում էին և XIX դարի առաջին տասնամեակներում: Սակայն գրականութիւնը համարեա ոչնչով չէ տարբերում նախընթաց դարի գրականութիւնից՝ մինչև քառասնական թուականները:

Այդ ժամանակից Կ. Պօլսը սկսում է կերպարանափոխուել: Թիւրքական հին բռնակալութիւնը թուլանում է, ընդունում է եւրոպական մի քանի սկզբունքների կիրառութիւնը: Այդ ժամանակներն էլ (1833—1855) սկիզբ է առնում և առաջանում է Կ. Պօլսի հայոց մամուլը («Արոյ Գիր», «Ազատարար Բիւզանդեան», «Ազատարեր», «Սուրհանդակ Կ. Պօլսոյ», «Հայաստան», «Մասիս», «Նոյեան Ազանի» և այլն): Վերանորոգութեան պահանջը զգալի է թէ պետական կազմակերպութեան և թէ հասարակական առաջաւոր խաւերի մէջ:

Հայկական կեանքը ետոն շարժումների ասպարէզ է դառնում: Եւրոպական կրթութեան հետ նոր սերունդ է առաջանում: Գրականութիւնը, նոր, աշխարհիկ սկզբունքների վրայ է հաստատուում: Զարգանում է լրագրութիւնը: Հրապարակական խօսքի անհրաժեշտութիւնը զգացուած է այնպիսի մեծ շափերով, ինչպէս

ոչ մի ուրիշ հայաբնակ վայրում: Արիմի պատերազմից յետոյ քաղաքական շարժումները Թիւրքիայի մէջ աւելի ընդարձակուում են և նոյն իսկ խրախուսուում Թիւրք կառավարութեան կողմից: Հայերի մէջ սկսուում է այն մեծ շարժումը, որ ստեղծուում է Թիւրքահայերի ազգային Սահմանադրութիւնը:

Այս բոլոր հանգամանքները դարձնում են Կ. Պօլիսը մի մեծ և չափազանց կարևոր կենտրոն, որ թէև հայութեան համար մի գաղթավայր է, բայց կենտրոնացնում է իր մէջ ամբողջ Թիւրքահայութեան միտքն ու կուլտուրական-քաղաքական շահերը: Այն դիրքին համեմատ էլ տպագրութիւնը գնալով ընդարձակ չափեր է ընդունում: Կայ մի ժամանակ, և այս 60-ական և 70-ական թուականների շրջանն է, երբ Կ. Պօլսի հետ մրցել չէ կարող հայաբնակ և ոչ մի վայր, մանաւանդ պարբերական մամուլի կողմից:

Քաղաքական շարժումները զարգացնում են հայրենասիրութեան գաղափարը, հասցնելով նրան ամենաբարձր աստիճանի, ազգամոլութեան: Բանաստեղծութիւնը համարեա միայն այս շեշտերով է ապրում, եթէ չը հաշուենք Պէշիկթաշլեանի և Դուրեանի քնարերգութիւնները, թատերագրութիւնն ու վիպագրութիւնը թոյլ են, չեն տալիս աչքի ընկնող գործեր:

Իրանց գործունէութեամբ անուն ստացած տպարաններ են Արապեան, Միւհենտիսեան, Արամեան (որ, ինչպէս տեսանք, մի ամբողջ յեղափոխութիւն է մտացնում մեր տպագրական գործի մէջ), Գաֆաֆեան, Բիւրքահեան, Պօյաճեան:

Ութսունական թուականներից գրական շարժումն ընդունում է նոր ուղղութիւն: Առաջանում է և զարգանում իրապաշտ դպրոցը վիպագրութեան մէջ (Արփիարեան, Զոհրապ, Հրանդ, Բաշալեան, Կամսարտեան),

տրամադրութիւնների բանաստեղծութիւնը մի շարք երիտասարդ գրողների անուններ է յայտնի դարձնում (Զօպանեան և ուրիշները): Պարբերական մամուլը ներկայանում է մեծ օրաթիւրթիւրի կերպարանքով («Արեւելք», «Մասիս», «Հայրենիք»):

Սակայն այդ գրական կենդանութիւնը հազիւ մի 10—15 տարի տևելուց յետոյ, խեղդուեց Արզիւլ-Համիդի գաղանային բռնակալութեան ճանկերում: Դաժան հալածանքների ենթարկուեց միաքը: Գրողներից շատերը փախան, մամուլի և գրականութեան համար ըսկըսուեց մի անկում, մի ողորմելի, նոյն իսկ անպատիւ կացութիւն, որ շարունակուեց մինչև 1908 թուականը, երբ ընկաւ Համիդի բռնակալութիւնը և յայտարարուեց մամուլի ազատութիւն:

Կ. Պօլսի հայ տպարանները նորից տենդային գործունէութիւն սկսեցին: Պարբերական հրատարակութիւնները իրար հետից բանում էին սունկի արագութեամբ, գրքերը, բրօշուրները հրապարակ էին թափուում մեծ առատութեամբ: Նոյն իսկ յեղափոխական կուսակցութիւնները հիմնեցին իրանց օրգանները, որոնք ներկայումս ամենից ազդեցիկներն են թիւրքիայում: Բայց չէ կարելի ասել թէ շատ զարգացաւ և գեղեցիկ գրականութիւնը: Նախկին շրջանում անուն հանած հեղինակների անունների վրայ (Սիպիլ, Զապէլ, Զարգարեան) քիչ անուններ աւելացան: Քաղաքական կեանքն է, որ սահմանադրական թիւրքիայում կլանում է միւս բոլոր մտաւոր շահերը:

Համիդական շրջանում Կ. Պօլսի հայ տպարանների մէջ յայտնի անուն ստացան Մատթէոսեան, Պէրպէրեան, Տէր-Ներսիսեան և ուրիշները:

Կ. Պօլսից դուրս հայ տպագրական ամենանշանաւոր կենտրոնն է Զվիւռնիան:

1830-ական թուականների վերջերում այդտեղ հաստատուած ամերիկացի բողոքական միախօններն երբ բաց են անում տպարան, սկսում են հրատարակել «Շտեմարան Պիտանի Գիտելեաց» անունով պարբերական հանդէսը աշխարհարար լեզուով: Հանդէսը մի քանի տարի գոյութիւն պահպանեց: Բայց միախօններն երբ անուհետեւ էլ շարունակեցին իրանց գրական գործունէութիւնը և հրատարակեցին կրօնական բարոյազիտական գրուածքների մի մեծ բազմութիւն, համարեա բացառապէս թարգմանական:

Զմիւռնիայի հայ մտաւորականութիւնը խմբուած էր տեղային Մեսրոպեան վարժարանի շուրջը: Նա էլ սկսում է գործել և 1840 թուականից սկսում է հրատարակել «Արշալոյս Արարատեան» թերթը (խմբագիրը Ղուկաս Պալտաղարեան), որին վիճակուած էր մի բացառիկ դեր կատարել մեր մամուլի պատմութեան մէջ: Չը նայած իր փոքր դիրքին, նա, հրատարակուելով շարաթը մի անգամ, ազդեցիկ դեր ստացաւ իբրև լուրջ և լաւատեղեակ հրատարակութիւն, որ տեղեկութիւններ էր տալիս ամեն տեղ ցրուած հայերի և մասնաւորապէս Հնդկաստանի հայերի կեանքից: Լրագիրը հրատարակուեց և իր խմբագրի մահից յետոյ էլ, մինչև 1886 թուականը:

1860-ական թուականների շարժումները մեծ ոգևորութիւն են առաջացնում և Զմիւռնիայի փոքրաթիւ հայ գաղութի մէջ: Հրատարակում են մի շարք պարբերականներ, որոնց մէջ երիտասարդ գրողները մեծ աշխոյժով քարոզում են առաջադիմութիւն, եւրոպականութիւն:

Բայց Զմիւռնիայի գրական շարժման սիրտը Տէտէեան վաճառական եղբայրների հիմնած տպարանն էր: Տէտէեանները հանդիսացան տպարանատէր-հրա-

տարակիչներ՝ եւրոպական մտքով, միակ օրինակը հայերի մէջ, որ այլևս չը կրկնուեց մինչև այսօր:

Նրանք սկսեցին մեծածախս, բազմահատոր հրատարակութիւններ, համարեա բացառապէս թարգմանութիւններ եւրոպական վիպագրութեան (գլխաւորապէս, ինարկէ, Ֆրանսիականի) այն ժամանակուայ գլուխ գործոցներին: Այս կողմից զարմանալի մեծ է այդ նշանաւոր հրատարակիչները կատարած դերը մեր գրականութեան պատմութեան մէջ: Տէտէեան հրատարակութիւնները մեծ տարածում ստացան, ընթերցանութեան սէրը զարգացրին, գրական-գեղարուեստական ճաշակ ստեղծեցին և այսօր էլ մեր գրադարանների մէջ իրանց պատկանելի տեղն ունենւ: Եթէ Կ. Պօլիսը մրցակից չունէր իր պարբերական մամուլի և գրականութեան ոչ-գեղարուեստական ճիւղին վերաբերուող հրատարակութիւններով, Զմիւռնիան էլ, շնորհիւ Տէտէեանների, բոլորովին անմրցակից էր ընթերցանութեան գրքերի, վէպերի կողմից:

Եւ որ զարմանալին է, այսքան մեծ գործ կատարած տպարանը, արհեստի տեսակէտից, բաւական խեղճ բան էր: Տպագրութիւններ կատարում էր ձեռքի մամուլի միջոցով, աղքատ էր տառերի կողմից, խեղճ ու անարուեստ էր:

Զմիւռնիայի գրական շրջանը տուել է այնպիսի հմուտ թարգմանիչներ, ինչպէս են Չիլինկարեան, Նուպարեան, Մամուրեան: Վերջինս միայն շնորհալի թարգմանիչ չէր, այլ և տաղանդաւոր հրատարակախօս և տաճասարակ վերին աստիճանի քրեղմաւոր գրական գործիչ: Մեր պարբերական մամուլի պատմութեան մէջ պատուաւոր տեղ է բռնում նրա «Արեւելեան Մամուլ» ամսագիրը, որ հիմնուեց 1872-ին և շարունակուեց մինչև 1909 թուականը: Մամուրեանը տպարանատէր էլ էր:

1908 թ. թիւրքական յեղափոխութիւնը Չմիւռնիայում էլ տպարանական գործի կենդանութիւն առաջացրեց: Հրատարակուում են թերթեր («Դաշինք», «Աշխատանք»): Ներկայումս այստեղ լոյս է տեսնում «Հայ Գրականութիւն» անունով մի զուտ գրական հանդէս:

50-ական թուականների եռանդուն շարժումները հրաշքի նման մի երևոյթ առաջացրին և հայ հայրենիքի խորքերում: Թիւրքաց Հայաստանի հողը տպարանական մամուլ չէր տեսիլ Գուտենբերգից ի վեր: 50-ական թուականների երկրորդ կէսին էր որ Մկրտիչ Խրիմեան վարդապետը (Հայրիկ) Կ. Պօլսից մի փոքրիկ տպարան տարաւ Վարազայ վանքը, ուր հրատարակում էր «Արծիւ Վասպուրականի» անունով տետրակներ ամսէ ամիս: Հասկանալի է թէ այդպիսի մի տեղում որքան խեղճ ու կրակ բան պիտի լինէր տպագրութիւնը:

Բայց և այնպէս, տպարանը մի ամբողջ փայլուն շերտ բաց արաւ գաւառական մութ իրականութեան մէջ: Նրա մի փոքրիկ բաժինն էլ տեղափոխուեց Մուշի ս. Կարապետ վանքը, ուր սկսեց հրատարակուել «Արծուիկ Տարօնոյ» թերթը: Երկու պարբերականներն էլ գաւառների թշուառ, հարստահարուած ազգաբնակութեան բերանը դարձան: Նրանք առաջին ազադակներ էին, որ լսում էին հայ երկրի խորքերից և ուշադրութիւն էին հրաւիրում ժողովրդի ողբալի գրութեան վրայ:

«Արծիւ Վասպուրականի» ամսագրի դադարումից յետոյ էլ Վարազի տպարանը մի ժամանակ գործում էր Վանում: Տպեց մի քանի գրքեր, որոնք շատ ուշագրաւ են և կարող են գաւառական գրականութեան նախահայրն անուանուել:

Այսքան սքանչելագործ էր տպարանը: Գրականութիւն ստեղծում էր նոյն իսկ այնպիսի խուլ անկիւններում, ուր մինչև նրա հրեան գալը մահուան լուսթիւն էր տիրում:

Քառասնական թուականներին տպարան է բացուած և Երուսաղէմի հայոց վանքում: Նա հրատարակում է գլխաւորապէս եկեղեցական և կրօնական գրքեր և լաւ անուն է հանում այդ ասպարէզում:

Գրական գործունէութիւնը աւելի եռանդուն բնաւորութիւն ստանում է Եսայի պատրիարքի ժամանակ (1864—1885): 1869-ից Միաբանութիւնը սկսեց հրատարակել իր ամսագիրը՝ «Սիօն» անունով, որ 7 տարի շարունակուեց: Հրատարակութիւնները կրօնական բովանդակութեամբ էին, բայց նրանցից շատերը լուրջ ձեռնարկութիւններ են: Տպարանական գործին պատիւ բերող հրատարակութիւն է «Համաբարբառը»:

Ներկայումս տպագրութիւնը Երուսաղէմում միանգամայն ընկած է:

Գրական մի վանք էլ Կ. Պօլսի մօտերքում է գրտնում—Արմաշ: Վաթսունական թուականների երկրորդ կէսից այդտեղ սկսում են հրատարակել «Յոյս» անունով ամսագիրը, բաւական հետաքրքրական բովանդակութեամբ. նրա մէջ տպւած թարգմանական մի քանի վէպեր լոյս են տեսնում առանձին հրատարակութեամբ:

1908 թուականի յեղափոխութիւնը հնարաւորութիւն տուեց որ թիւրքահայ գաւառը իր ձայնն ունենայ երկրի ընդհանուր քաղաքականութեան մէջ: Եւ այսպիսի իրաւունք ստացած մի ժողովուրդ ամենից

առաջ, իհարկէ, տպագրական մամուլի կարիք պիտի զգար: Հետզհետէ էրզրումը, Խարբերդը, Վանը, Մարզուանը, Նիկոմիդիան հայ տպարաններ ունեցան, որոնք և գործում են մինչև այսօր: Բնորոշ հանգամանք է որ այդ տեղերում լոյս են տեսնում միմիայն պարբերական հրատարակութիւններ *) և գրականութիւն, լայն մտքով, դեռ գոյութիւն չունի թիւրքաց Հայաստանում:

Պատճառը, իհարկէ, գրական ոյժերի պակասութիւնն է: Մինչդեռ պարբերական հրատարակութեան համար բաւական է մի քանի մարդկանց գործակցութիւնը: Այդ փոքրիկ պահանջին բաւարարութիւն տուող գաւառական տպարաններն էլ, մեծագոյն մասամբ, խեղճ բաներ են:

5

Ռ Ո Ի Ս Ա Ս Տ Ա Ն

XIX դարի սկզբում, բացի Աստրախանի տպարանից, որ չէր էլ գործում, հայերէն տպարան կար և Պետերբուրգում: Նա պատկանում էր սարկաւազ Յովհաննիսեանին և տպագրեց, ի միջի այլոց, Բրիտանական Ընկերութեան ծախսով, «Աստուածաշունչ», «Աւետարան» և այլն: Քսանական թուականների վերջերից այդ տպարանը անցնում է Լազարեան ճեմարանին և տեղափոխւում է Մոսկվա:

Այնուհետև հայերէն տպագրութիւններ Պետեր-

*) Յիշատակենք դրանցից մի քանիսը. էրզրում—«Յառաջ», Տրպիզոն.—«Պօնտոս» և «Բժիշկ», Խարբերդ՝ «Եփրատ», Մարզուան—«Հայկունի», Նիկոմիդիա—«Բիւթանիա», Վան—«Վանտոս» և «Աշխատանք», Ամասիա—«Ամասիա»,

բուրգում տեսնում ենք յիսնական թուականներին: Երանք հրատարակում են Եանասոն գերմանացու տպարանից: Այդ թուականներին է որ Ռափայէլ Պատկանեանը (Գամառ-Քաթիպայ) սկսում է վերին լաստիճանի եռանդուն հրատարակչական գործունէութիւն: Ինքը լինելով աղքատ ուսանող, կարողանում է, ահագին դժուարութիւններով, ոչ միայն առաջ տանել իր հրատարակութիւնները, այլ և ձեռք բերել Եանասոնի տառերը և բաց անել սեփական տպարան, որ 60-ական թուականների առաջին կէտում բազմաթիւ հրատարակութիւններ է անում, դրանց մէջ և առաջին հայերէն լրագիրը Պետերբուրգում («Հիւսիս»):

Միաժամանակ Գիտութիւնների Ակադեմիան էլ իր բազմակեզուեան տպարանում բաց է անում հայկական մի աղքատ բաժին, բաղկացած համարեա միայն երկու տեսակ հնաձև և տգեղ տառերից, որոնք այսօր էլ դեռ պահպանում են իրանց գոյութիւնը:

Ակադեմիայի տպարանի հայերէն բաժինը համարեա բացառապէս նուիրուած էր և է այժմ համալսարանի արեւելեան ֆակուլտետում գործող հայագէտների (Բերոյեան, Քերովրէ Պատկանեան, Մառ, Աղոնց և ուրիշները) և տպագրած ունի մեծ թուով հայագիտական աշխատութիւններ:

Ռ. Պատկանեանին, իբրև հրատարակիչ, յաջողում է Միքայէլ Միանսարեանը, որ գնում է հայերէն տառեր և դրանցով մի շարք տպագրութիւններ է անում տեղական ոռոս տպարաններում: Ութսունական թուականներին հայերէն բաժինն ունի Սկորոխոզովի տպարանը, ապա բացում է «Պուշկինեան» հայ տպարանը:

Սրանք են այն գործաքանները, ուր կենտրոնացաւ Պետերբուրգի հայ փոքրիկ գաղութի գրական գոր-

ծունէութիւնը XIX դարի սկզբից մինչև մեր օրերը: Ադ դրականութիւնը, սակայն, մի աննշան բան չէ, այլ շատ պատուաւոր տեղ է բռնում մեր նորագոյն կեանքի պատմութեան մէջ: Նա բազմակողմանի է և ժամանակին մեծ ազդեցութիւն է թողել հայկական կեանքի վրայ, ծառայելով նրա վերածնութեան:

Մի կողմ թողնելով գրքերը, մենք կը յիշատակենք այստեղ Ս. Գուլամիրեանի «Արաքս» պատկերազարդ հանդէսը, որ թէև երկար չը շարունակուեց և շատ գրքեր չը տուեց, բայց այսօր էլ մնում է մի հատիկը մեզանում իր արտաքինով և բովանդակութեամբ:

Ներկայումս գրական գործունէութիւնը Պետերբուրգում խլացած է:

Պետերբուրգից աւելի նշանաւոր է հայերի տպագրական գործունէութիւնը Ռուսաստանի միւս մայրաքաղաքում, Մոսկվայում:

Այստեղ էլ, դարի սկզբում, Լազարեան ձեմարանի տպարանից առաջ, հայերէն տառեր պահում էր և տպագրութիւններ անում էր Աւգուստ Սեմինի տպարանը, որից տառերը յետոյ անցան Վօլդեմար Գօթիէ ֆրանսիացի տպարանատիրոջը (որ և յայտնի գրավածառ): Մինչև 1850-ական թուականների երկրորդ կէսը թէ Լազարեան ձեմարանի և թէ Գօթիէի տպարանները հրատարակում էին ոչ միայն Մոսկվայում ապրող հայերի աշխատութիւնները, այլ և դրսից, ուրիշ քաղաքներից ուղարկուածները: Հրատարակութիւններ անում էր և Լազարեան ձեմարանը, գլխաւորապէս դասագրքեր իր աշակերտների համար:

Իայց հետզհետէ Լազարեան ձեմարանի տպարանը խլացրից միւս տպարանի գործունէութիւնը և իր մէջ կենտրոնացրից բոլոր հայերէն տպագրութիւնները:

Նա բերել տուեց արագատիպ մեքենաներ, վիէննայի Մխիթարեան տպարանի մայրերը և մաքուր, ճաշակաւոր հրատարակութիւններ էր անում: Դա մայրաքաղաքին վայել մի բարեկարգ տպարան էր և նրա ձուլարանը վիէննական տառեր էր մատակարարում Ռուսաստանում գործող միւս տպարաններին: Այդ տառերից առան Միանսարեանը, Թիֆլիսի, Շուշու տպարանները: Երբ Լազարեան Ճեմարանի տպարանը ծախուեց, հայերէն տառերի մայրերն անցան Օտտոն Հերրէկ գերմանացի ձուլարանատիրոջ, որ մասամբ բարեփոխեց տառերը, ինքն էլ աւելացրեց նոր տեսակի տառեր ու դարձաւ ռուսահայ տպարաններին տառեր մատակարարող:

Լազարեան Ճեմարանի տպարանից յետոյ Մոսկվայի հայերէն հրատարակութիւնները կատարոււմ էին տեղային օտար տպարաններում (օր. Կուդրեալցեկվայի, Գատցուկի): Ձուլարանատէր Հերրէկն էլ ունէր տպարան, որտեղից շատ հայերէն հրատարակութիւններ լոյս հանեցին: 90-ական թուականներից հայերէն հրատարակութիւնների կենտրոնավայր են դառնում Բարխուդարեանի, ապա և Աւետիքեանի տպարանները, որոնք գոյութիւն ունին և այժմ:

Յայտնի է թէ Մոսկվան որքան կարեւոր դեր է կատարել մեր գրականութեան պատմութեան մէջ: Լազարեան Ճեմարանը իր հիմնարկութեան սկզբի ժամանակներից մինչև եօթանասունական թուականները ռուսահայոց մտաւոր առաջնակարգ կենտրոններից մէկն էր, եթէ ոչ միակը: Նրա գլխաւոր հոգան էր հայերէնագիտութիւնը: Այդ ասպարէզում աշխատել են Աւլլանթեան, Էմին, Մսերեան, Քալաթեան, որոնց գործերն էլ զանազան ժամանակ հրատարակուել են Մոսկվայում:

Նոյն ձեմարանի մէջ խմբուած հայ մտաւորականներն էին, որ հիմնեցին պարբերական մամուլ: Այստեղ էին գործում Ստեփանոս Նազարեանը և Նալբանդեանը իրանց «Հիւսիսափայլով», որ սկսուեց 1858-ին և շարունակուեց մինչև 1864 թ., մի ամբողջ փայլուն շերտ մտցնելով մեր կեանքի մէջ: «Հիւսիսափայլի» շրջանը Մոսկվայի գաղութի ազդեցութեան ամենափայլուն ժամանակն էր: Վիպագրութիւնը, բանաստեղծութիւնը, թատերագրութիւնը, միացած ազդու հրապարակախօսութեան հետ, այնպիսի հեղինակութիւն տուին Մոսկվայի հայ գործիչներին, որ թւում էր թէ հայոց նոր գրականութիւնը ընդ միշտ իր համար անշարժ բնակութեան վայր ընտրել է Ռուսաստանի հին մայրաքաղաքը:

Բացի «Հիւսիսափայլից», Մոսկվայում հրատարակուեցին «Ճռաքաղ» ամսագիրը, առաջինի հակոսնեան, «Համբաւաբեր Ռուսիոյ» թերթը:

Սակայն այս բոլոր հրատարակութիւններին 60-ական թուականների երկրորդ կէսում մնացել էր միայն յիշողութիւն: Մոսկվայի գաղութը ինքն իրան լուրեան դատապարտեց մինչև եօթանասնական թուականների վերջերը, երբ հայոց հարցի յարուցած հասարակական հոանդուն շարժումը արձագանգ տուեց և այնտեղ, առաջ բերելով վերանորոգուած «Փարոս Հայաստանի» պատկերազարդ պարբերական հրատարակութիւնը (Զ. Մսերեանի), մի գեղեցիկ տպագրական գործ: Տասը տարի անցած՝ հրատարակուել սկսում է «Հանդէս Գրականական և Պատմական» ժողովածուն, տարին երկու գիրք, որ շարունակում է մի քանի տարի:

Վերջին տարիներս Մոսկվայի գրական գործունէութիւնը հազիւ հազ կարողանում էր իր գոյութիւնը

ցոյց տալ հայագիտական մի քանի հրատարակութիւններով: Ներկայումս այնտեղ հրատարակուած է «Մարտ» անունով մի երկշաբաթաթերթ: Իսկ տեղական հայ ուսանողութիւնը տարին մի անգամ հրատարակուած է «Գարուն» անունով մի ժողովածու գրական բովանդակութեամբ*):

Ղրիմի ափին մի փոքրիկ քաղաք կայ, Թէոդոսիա անունով, որ այսօր էլ Ռուսաստանի զաւառական անըրջան անկիւններէ ընդհանուր դրութիւնից դուրս համարուելու ոչ մի արժանաւորութիւն չունի: Բայց մեր գրականութեան պատմութեան մէջ՝ այդ քաղաքը շատ բնորոշ նշանակութիւն ունեցող մի դէպք է կատարել, ցոյց տալով թէ ինչպէս է տպարանը նոյն իսկ այդպիսի մի աննշան վայրում գրականութիւն ստեղծում:

Գարբիէլ վարդապետ Այվազեանը, հեռանալով Պարիզից, ուր, ինչպէս տեսանք, գործում էր Մխիթարեան Միաբանութիւնից հեռացած վարդապետներէ հետ, բաց արաւ Թէոդոսիայում Խալիբեան դպրոցը, որ այսօր այնքան իր դաստիարակչական գործով չէ յայտնի, որքան իր տպարանով: Դա Պարիզի նշանաւոր տպարանի մի մասն էր, տեղափոխուած Ռուսաստան և սկսեց գործել 1860 թուականից, դարձնելով մինչև այդ անյայտ ու աննշան Թէոդոսիան մի Պարիզ, ի նարկէ, միմիայն հայ տպագրութեան տեսակէտից:

«Մասեաց Աղանի» ամսագիրը Պարիզից տեղափոխուեց Խալիբեան դպրոցի տպարանը: Բացի դրա-

*) Մոսկվայի գրականութեան մէջ անուն հանել են, բացի յիշուածներէից, Ս. Շահ-Աղիզ, Յ. Յովհաննիսեան, Ա. Մատուրեան, Վ. Տէրեան, Քուչակ-Յովհաննիսեան, Կ. Կուսիկեան և այլն:

նից, տպարանը վաթսուենական թուականների ընթացքում անդադար հրատարակութիւններ էր անում, տալով դասագրքեր, կրօնական-բարոյագիտական տետրակներ, պատմական աշխատութիւններ, օրացոյցներ, գեղարուեստական գրականութիւն:

Տպարանի ամենաձաղկած դրութիւնը այն ժամանակն էր, երբ Այվազեան վարդապետն ապրում էր թէոդոսիայում և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ էր: Ծաղկած դրութիւն ասելով, միայն հրատարակուած գրքերի քանակութիւնը չը պէտք է հասկանալ, այլ գլխաւորապէս տպագրական արուեստը: Այս կողմից թէոդոսիայի տպարանը, կարելի է ասել, մինչև այսօր էլ հաւասար մրցակից չէ ունեցել ուսահայերի մէջ: Նորաձև պարիզեան տառերի ճոխութիւն, ճաշակաւոր, մաքուր տպագրութիւն անհինչն է որ այսօր վկայում է թէ մեր տպագրութիւնը սրբան յետ է մնացել այն ժամանակից:

Թէոդոսիայի տպարանի միջոցով Ռուսաստան մտաւ Ճանիկ Արամեանի, Գալֆայեան և Այվազեան վարդապետների ջանքերով կատարուած տպագրական մեծ վերանորոգութիւնը, որ, սակայն, ուսահայերի մէջ այնքան մեծ ընդունելութիւն չը գտաւ, ինչպէս թիւրքահայերի մէջ:

Այվազեանի թէոդոսիայից հեռանալուց յետոյ էլ Պալիբեան տպարանը հրատարակութիւններ էր անում, բայց արդէն ոչ առաջուայ շուքով: Ի միջի այլոց, այդտեղ էր տպուում «Դաստիարակ» դպրոցական թերթը:

1873—1874 թուականներին փակուեց դպրոցը, նրա հետ և գեղեցիկ տպարանը, որի տառերի մայրերը ցրուեցին այս ու այն կողմ:

Այս տպարանի գրաշարներէց մէկը, Տէր-Աբրահամեան, տպարան բաց արաւ Ռոստով քաղաքում, հայերէն գրքեր տպեց, բայց արդէն Թէոդոսիայի տառերից ոչ մէկն էլ չունէր:

1890-ական թուականներին Նոր-Նախիջեանում երևան եկաւ Զամինեանի և Քերլեանի (ապա Աւագեանի) տպարանը որ գործ էր անում Թէոդոսիայի տառերը, բայց արդէն սաստիկ մաշուած դրութեան մէջ: Նոյն այս քաղաքում տպագրական գործունէութիւն առաջացաւ 1900-ական թուականներին: Գոյութիւն ըստացաւ նոյն իսկ պարբերական մամուլ («Մեր Չայնը», այժմ՝ «Լոյս») շաբաթաթերթ:

Թիֆլիսը թէև 1801 թուականից էր մտել ռուսաց տիրապետութեան տակ, բայց մօտ քսուորդ դար ոչ մի տպարանական գործունէութիւն չունէր իր մէջ:

Ներսէս Աշտարակեցիին բաց արաւ իր դպրոցը Թիֆլիսում 1824 թուին: Վաղուց նա մտադրուած էր վենետիկի Մխիթարեան վանքի նման մի գրական հիմնարկութիւն ստեղծել Հայաստանում: Այս միտքը նա երազում էր իրագործել իր դպրոցի միջոցով, դարձնելով նրան գրական մի կենտրոն: Հարկաւոր էր ունենալ տպարան: Նրա բարեկամ և գործակից Գէորգ Արծրունին, Եւրոպայում ճանապարհորդելիս, գնում է Ամստերդամում հայերէն տառերի մայրեր (Խոշտարեանի տառերի տեսակից)) և նուիրում է ներսիսեան դպրոցին:

Դա առաջին մասնաւոր տպարանն էր Թիֆլիսում: Զը նայած իր աղքատութեան, չը նայած արուեստի խեղճ դրութեան, ներսիսեան դպրոցի տպարանը մի նշանաւոր երևոյթ էր կովկասի մայրաքաղաքում: Մին-

չև 1860-ական թուականները նա միակ տեղն էր, ուր տպւում էին հայերէն գրքեր*):

Այստեղ էին տպւում «Կովկաս» և «Մեղու Հայաստանի» լրագիրները (առաջինը՝ 1844—1846, երկրորդը՝ 1858-ից): Այս տպարանի տառերով էր որ տպւում էր Գարրիէլ քահ. Պատկանեանի «Արարատ» ամսագիրը (1850—1851): Նոյն այս տպարանն էր, որ 1858-ին տպագրեց Խաչատուր Աբովեանցի «Վէրք Հայաստանի»-ն:

Սակայն նոյն յիսուական թուականների վերջում հայ տպագրութեան գործը թիֆլիսում նշանաւոր առաջադիմութեան է հասնում: Երկու ընկերներ, Գարրիէլ Մելքումեան և Համբարձում Էնֆիաճեան, բաց են անում տպարան: Առաջինը շուտով թողնում է գործը, որ և ֆնում է Էնֆիաճեանին: Սա թէ տպարանատէր է, թէ հրատարակիչ: 1860-ից հրատարակւում է «Կոունկ Հայոց Աշխարհին», իսկ 1862-ից իր ձեռքն է առնում նաև «Մեղու Հայաստանի» լրագրի հրատարակութիւնը:

Էնֆիաճեանի տպարանը նշանաւոր ծառայութիւն մատուցեց ուսահայոց տպագրական գործին նրանով, որ նա գործածութեան մէջ մտցրեց Պարիզի նորաձև հայերէն տառերից շատերը, իսկ Վիէննայի տառերից մի տեսակը, որ գործ էր անում գրքերի համար, բարեփոխեց, հեռացնելով նրանց տգեղ հին գլխագրերը և յարմարեցնելով նրանց Պարիզեան գլխագրերը:

Ստացուեց մի ինքնուրոյն տպարանական գործ, որ կարելի է անւանել թիֆլիսի տիպ: Աչքի ընկնող մաքուր տպագրութիւն, անցեալի համեմատութեամբ

*) Այդ միջոցին բացուեց և Արզանեան եղբայրների տպարանը, բայց աչքի ընկնող դեր չը կատարեց և երկար էլ կեանք չունեցաւ:

մեծ ճաշակաւորութիւն — այս յատկութիւններով էր որ էնֆիւաճեանի տպարանը շուտով բոլորովին խլացրեց Ներսիսեան դպրոցի տպարանը և իր ձեռքն առաւ համարեա բոլոր հայերէն տպագրութիւնները: Այս տիրապետող դիրքը նա պահեց իր ձեռքում համարեա մինչև 1880-ական թուականները: Թէև մինչև այդ էլ նոր տպարաններ բացուեցին և մրցակից հանդիսացան, բայց էնֆիւաճեանի ոյժը իր ձուլարանն էր, որ տառեր էր մատակարարում և միւս տպարաններին*):

Նոյն վաթսուչական թուականներին էնֆիւաճեանի մօտ էին տպւում «Վաճառական» թերթը. «Հայկական Աշխարհ» ամսագիրն էլ յաճախ նրան էր դիմում: Փոխարքայի զիւանատան տպարանը այդ ժամանակ հայերէն տառեր առաւ (Մոսկւայի), տպւում էր «Գարուն» ամսագիրը և հայերէն գրքեր:

Կէս դարի ընթացքում Թիֆլիսը նուաճել է կենտրոնի դիրքը ոչ միայն Անդրկովկասի, այլ և ամբողջ Ռուսաստանի հայութեան վերաբերմամբ: Պետերբուրգի, Մոսկւայի, Թէոդոսիայի գրական ազդեցութեան շրջաններն անցել են, տեղի տալով Թիֆլիսին, որ մըտաւոր կենտրոնի մենաշնորհն ունի, ազդւում է, ղեկավարում է գլխաւորապէս իր տպագրական գործունէութեան միջոցով: Արևելեան հայութեան համար նա նոյնըն է, ինչ Կ. Պօլիսը՝ արևմտեան հայութեան համար, նոյնպէս մի հայաշատ գաղութ, որից գաւառները ստանում են ամեն ինչ — և՛ ղեկավարող հրապարակախօսութիւն, և՛ գեղարուեստական գրականութիւն, և՛ դասագիրք ու գիտութիւն:

*) էնֆիւաճեանի տպարանը յետոյ անցաւ Ռոտինեանին և այսօր էլ գոյութիւն ունի, բայց ձուլարանը բոլորովին խափանուած է:

Եօթանասնական թուականներից հայ մտաւորականութիւնը թիֆլիսում աւելի ևս ազդեցիկ դիրք է ստանում: Աւելանում են նոր պարբերական հրատարակութիւններ («Մշակ», «Փորձ», «Մանկավարժական թերթ», յետոյ և «Արձագանք», «Նոր-Դար», «Վարժարան», «Աղբիւր», «Տարագ», «Մուրճ», «Լուսմայ», «Արշալոյս», «Ազգագրական Հանդէս»): Դրա համեմատ դարգանում է տպարանական գործունէութիւնը և հայերէն հրատարակութիւններով յայտնի են դառնում Յ. Մարտիրոսեանի, Վարդանեանի, Շարաձէի, Վրաց Հրատարակչական Ընկերութեան, «Արօր», Մ. Մարտիրոսեանի տպարանները:

Հայերէն տառերի հոգսը իր վրայ է վերցրել գերմանացի Մագէրի ձուլարանը, որ ըազմաթիւ փորձեր է անում նոր, ամենայարմար և գեղեցիկ ձևեր տալու մեր տառերին, բայց յաջողութիւն չէ ունենում և պարիզեան ձևերը մնում են դարձեալ անգերազանցելի:

XIX դարի վերջում թիֆլիսը միակ տեղն է, ուր գործում է հայ միտքը աչքի ընկնող եռանդով: Թիւրքիայում տիրող քաղաքական անհանդուրժելի կացութիւնը առաջնութիւն է տալիս թիֆլիսին նաև թիւրքահայերի վերաբերմամբ: Ռուսահայ գաւառներում համարեա բոլորովին դադարել է և այն մասնակի գրական տպագրական գործունէութիւնը, որ երբեմն երբեմն երևան էր գալիս այնտեղ:

Թէև Ռուսաստանում էլ տպագրական պայմանները տասնեակ տարիներից ի վեր նպաստաւոր չէին, բայց թիֆլիսը միանգամից իր ձեռք բերած բարձր հեղինակութիւնն է վայելում, այդտեղ են գնում այն բոլոր մարդիկ, որոնք իրանց մէջ գրական կոչում են զգում: Այդտեղ են գնահատւում, հոշակ ստանում

գրական տաղանդները*): Այդտեղ են կազմուում գրական հոսանքներ, քաղաքական ու հասարակական գաղափարների գունաւորումներ, կուսակցութիւններ: Մի խօսքով՝ այնտեղ է լիակատար կերպով արտայայտուում հայկական կեանքը տպագրութեան միջոցով:

Ռուսական յեղափոխութիւնը (1905 թուականից) ահագին ազդեցութիւն է անում մեր տպագրութեան վրայ: Մամուլի ազատութիւնը հրապարակ է նետում պարբերական հրատարակութիւնների մի մեծ առատութիւն. թերթերը բնութւմ և այնպտանութւմ են սուսկի արագութեամբ: Տպարանները (եղածների վրայ պէտք է աւելացնել «Հերմէս», Աղանեանի և այլ շատերը) հազիւ կարողանում են բաւարարութիւն տալ պահանջին: Առաջանում է և տիրապետութեան իրաւունք է ստանում քաղաքական գրականութիւնը, որ նոյն իսկ դուրս է մղում մինչև այդ եղած գրականութիւնը:

Բայց նոյն քաղաքական շարժումը տպագրութեան համար դռներ է բաց անում և գաւառներում: Հայ տպագրութիւնը սկսում է կամաց կամաց տարածուել և գաւառական հայութեան մէջ:

Ներկայումս անցել է այդ եւանդուն շարժումների ժամանակը և հայ տպագրութիւնը արդէն այն-

*) Հրապարակախօսութեան ասպարէզում դործողներից յայտնի անուն են ստանում Մարկոս Աղաբէկեան, Պորէն Ստեփանէ, Պետրոս Սիմէօնեան, Գրիգոր Արծրունի, Արզար Յովհաննիսեան, Սպանդար Սպանդարեան, Աւետիք Արատիանեան, Լեոն Սարգսեան, Պատակ, Պաշտուր Մալումեան, Ալէքսանդր Քալանթար, Եղիշէ Թոփչեան և այլն. զեղարուեստական գրականութեան ասպարէզում—Պերճ Պաօշեան, Ղազարոս Աղայեան, Բաֆֆի, Շիրվանզադէ, Մուրացան, Յովհաննէս Թումանեան, Աւետիս Ահարոնեան, Վրթանէս Փափաղեան, Ա. Իսահակեան, Աարպետ, Կարոտ և այլն:

պիտի դրութեան մէջ է, որ նախանձով պիտի յիշէ նախկին շրջանները:

Թիֆլիզից դուրս իր տպագրական գործունէութեամբ աչքի ընկնող դիրք պատկանում է Էջմիածնի վանքին:

Մինչև Գէորդ IV-ի կաթողիկոսութիւնը, այսինքըն մինչև 60-ական թուականների վերջերը, Էջմիածնում կար մի հին տպարան, որ երբեմն հրատարակութիւններ էր անում անճաշակ տառերով, տպագրում էր գլխաւորապէս եկեղեցական գրքեր:

Գէորգը իր առաջին գործերից մէկը զարձրեց այդ տպարանի վերանորոգութիւնը և 1868-ից սկսեց հրատարակել «Արարատ» ամսագիրը, որ գոյութիւն ունի և այսօր: Տպարանը նուէր ստացաւ Մոսկվայից մամուլ և տառեր (Վիէննական ձևի): Բացի դրանից, նրան անցան և Խալիբեան տպարանի մայրերից շատերը, որոնք միջոց էին տալիս նրան տառերի հնարաւոր բազմազանութիւն ցուցադրել:

Տպագրական և ձուլարանական մեքենաներ տըպարանը ձեռք բերեց Մակար և Մկրտիչ կաթողիկոսների ժամանակ: Սակայն, չը նայած այս բոլորին, Էջմիածինը չը դարձաւ այնպիսի մի վայր, ուր տպագրական արուեստի մասին կարելի լինէր ասել թէ զարգացել է: Նրա հրատարակութիւնները ոչ առանձին ճաշակի ու հոգացողութեան, ոչ առաջադիմութեան նշաններ են ցոյց տալիս: Թէոդոսիայի գեղեցիկ մայրերը վաղուց մոռացութեան են մատնուել և Էջմիածնի ձուլարանը, որ կարող էր տառեր մատակարարել ուրիշ տպարաններին, ինքն է ուրիշներից տառեր առնում:

Այս վանական տպարանի կատարած դերը մեր գրականութեան մէջ բաւական աչքի ընկնող է, մանաւանդ հայագիտութեան ասպարէզում: Տպուել են մեր հին մատենագրական շատ յիշատակարաններ, բանասիրական բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններ: Աշխատողները եղել են մեծագոյն մասամբ վանքում ապրողները — միաբանութեան անդամները և Գէորգեան ձեմարանի ուսուցիչները*):

Առանձնապէս պէտք է յիշատակել որ 1870-ական թուականներին Վահան վարդապետ Բաստամեանը վանքի տառերով տպարան բաց արաւ Գայիանէի վանքում և հրատարակում էր այդտեղ «Իպրոց» մանկավարժական ամսագիրը:

Ներկայումս տպագրական գործունէութեան համարեա միակ նշան մնացել է «Արարատի» հրատարակութիւնը:

Թիֆլիսից քիչ յետոյ, XIX դարի երեսնական թուականները սկզբում, տպարանական գործ սկսում է և Շուշի քաղաքում: Այդտեղ հաստատուած գերմանացի բողոքական միսիոներները Մոսկվայում գնած տառերով բաց են անում տպարան, նկատի ունենալով, իհարկէ, կրօնական-քարոզչական նպատակներ միայն: Նրանց հրատարակութիւնները համարեա բացառապէս աշխարհաբար լեզուով էին:

Երբ միսիոներները հեռացում են Շուշուց, նրանց տպարանը գնում է Ղարաբաղի առաջնորդ Բաղդասար

*) Միաբաններից՝ Գալուստ Տէր Մկրտչեան, Մենարոպ և Կարապետ Լպիսկոպուսներ, Գարեգին, Երուանդ վարդապետներ, ձեմարանի ուսուցիչներից Կ. Կոստանեան, Մանուկ Աբեղեան, Ստեփան Կանայեան, Ն. Քարամեան, Յ. Մանանդեան:

միտրօպօլիտը՝ հոգևոր վարչութեան անունով: Եւ տրպարանը անգործ չէ մնում գրական տեսակէտից: Հրատարակում է գլխաւորապէս եկեղեցական գրքեր. աչքի է ընկնում Յովսէփ վարդապետ Արցախեցու հայերէն բառարանը:

1860-ական թուականներին տպարանը Մոսկվայից ստանում է նուէր նոր տառեր (Վիէննական ձևի): Այդ միջոցին թեմական դպրոցի ուսուցչական խումբը կազմուած էր այն ժամանակուայ երիտասարդութեան մի քանի յայտնի ներկայացուցիչներից, որոնց շնորհիւ տպարանը տալիս է մի քանի նշանակելի հրատարակութիւններ: Բայց գլխաւորապէս նրա գործն է լինում եկեղեցական գրքերի և կրօնական դասագրքերի հրատարակութիւնը:

Եօթանասունական թուականներին տպարանն արդէն քայքայուած դրութեան մէջ էր և Խորէն վարդապետ Ստեփանէն հազիւ կարողանում է այդտեղ իր «Հայկական Աշխարհ» ամսագրի մի քանի համարները տպել:

Յաջորդ տասնամեակի սկզբում Շուշու երիտասարդութիւնը ցոյց է տալիս գրական և հրատարակչական աչքի ընկնող գործունէութիւն, որ կենտրոնացած է Մահտեսի Յակոբեանի նորաբաց տպարանում: Այնուհետև հոգևոր վարչութեան տպարանն է վերաբացւում, աւելանում են Տէր Սահակեանի, Բաբաջանեանի մասնաւոր տպարանները:

Ներկայումս այնտեղ հրատարակոււմ է «Ղարաբաղ» թերթը:

Մեր գրականութեան պատմութիւնը յապուկ տեղ կը տայ Շուշու գրական գործունէութեանը:

Հին նշանաւոր քաղաք է Շամախին: Յիսուսական թուականներին նա նահանգական քաղաք էր և այդ ժամանակ այնտեղ էլ տեսնում ենք հայ տպարան (Մոսկովայի Գօթիէի տառերով)—Աթա Գրիգորեանի տպարանը, ուր 1856-ին տպուել է Արցախեցի Մովսէս Զօհրաբեանի բանաստեղծութիւնների երկհատոր ժողովածուն՝ «Պարապոյ ժամք» վերնագրով (այդտեղ կայ Շիրլիբերի «Շիրլիոնեան Կալանաւոր»-ի թարգմանութիւն): Այդ տպարանը յետոյ անցնում է Մինաս Տառլլիջեանին, որ տպագրում է եկեղեցական գրքեր:

Երկրաշարժի պատճառով Շամախին վերածւում է գաւառական փոքրիկ քաղաքի: Նրա փոխարէն սկսում է աճել Բազում: Այստեղ կազմուած հայ գաղթականութիւնը 1864-ին հիմնում է Մարգասիրական Ընկերութիւնը, որ 1872-ին բաց է անում տպարան (Էնֆիաձեանի տառերով) և մի շարք աչքի ընկնող հրատարակութիւններ է անում (ի միջի այլոց Ստեփանէի «Հայկական Աշխարհը»):

Արդիւնաբերական կեանքի արագ և հսկայական զարգացումը մեծ քայլերով առաջ է տանում և տպարանական գործը: Առաջնակարգ տպարաններ են Ղասաբեանի, Տէր-Յովհաննիսեանի տպարանները: Սակայն առանձնապէս աչքի ընկնող գրական գործունէութիւն Բազում չէ նկատուում, չը նայած որ արդիւնաբերութիւնը այդտեղ կենտրոնացնում է բազմաթիւ հայ ինտելիգենցիա, այլ և այլ տեսակի ձեռնարկութիւններ, գրամական խոշոր միջոցներ: 1890-ական թուականներին բացւում է այդտեղ «Արօր» տպարանը, որ աշխատում է հայերէն գրականութիւնը կենդանացնել: Սակայն աւելի ուշադրութեան արժանին այն է, որ նա

տառեր է բերել տալիս Կ. Պօլսից (Արամեանի մայրե-
րից) և դրա շնորհիւ պարիզեան տառերի մի քանի տե-
սակներն էլ գործածութեան մէջ են մտնում ուսասնայ
տպարաններում:

Ռուսական յեղափոխութեան ժամանակներին փոքր
ինչ կենդանութիւն նկատուեց և Բագուի հայ տպա-
գրութեան մէջ: Պարբերական հրատարակութիւնների
մի քանի փորձեր եղան, սակայն բոլորն էլ կարճատե
կեանք ունեցան և առանձին ազգեցիկ գիրք ոչ մէկը
չը կարողացաւ ստանալ: Կարծէք արդարանում է այն
ընդհանրացած նախապաշարմունքը թէ Բագուն գրա-
կանութեան տեղ չէ: Այսպէս կարող է լինել, ի հարկէ,
միմիայն հայ գրականութեան վերաբերմամբ:

Ներկայումս Բագում լոյս է տեսնում «Նոր խօսք»
փոքրիկ ամսագիրը (Երևանցեանի տպարան):

1880-ական թուականների սկզբին Երեւանում
գործում էին Գէորգեանի և Տէր-Գրիգորեանի տպա-
րանները (Էջմիածնի և Էնֆիաճեանի տառերով): 1880-
ին սկսում է հրատարակուել «Պսակ» լրագիրը: Որ ու-
նէր իր սեփական տպարանը (Էջմիածնի տառերով):
Այդտեղ է հրատարակում և «Առողջապահական թերթ»
ամսագիրը: Լինում է և մի քանի գրքոյկների հրատա-
րակութիւն: Յետոյ է. Տէր-Գրիգորեանը հրատարակում
է «Երևանի Յայտարարութիւններ» փոքրիկ թերթը և
իր թատրոնական գրուածքները: Այդ տպարանը գո-
յութիւն ունի և այժմ:

Մամուլի ազատութեան օրերին (1908-ին) հրա-
տարակում է Երևանում «Հրազդան» թերթը: Այնու-
հետև, մի քանի տարիներից յետոյ, լոյս են տեսնում

«Նոր Զայն» և «Կոան» շարաթաթերթերը, որոնցից երկրորդն է միայն որ գոյութիւն է պահպանում այսօր:

Տպագրական աշխոյժ գործունէութեամբ աչքի է ընկնում մեր գաւառական քաղաքներից և Ալէքսանդրօպօլլը: Որքան մեզ յայտնի է, տպարանական գործի սկիզբը այդտեղ վերաբերում է 1880-ական թուականներին (Սանոյեանի տպարան): Յետոյ բացւում է և Ափինեանի տպարանը:

Ալէքսանդրօպօլլում տպուած գրքերի և մանաւանդ գրքոյկների քանակութիւնը պատկառելի է մի գաւառական քաղաքի համար: Այդ գրականութիւնը գլխաւորապէս գեղարուեստական է: Ոտանաւոր բանաստեղծութեան քաղաք-այսպիսի հասկացողութիւն կազմել են տալիս Ալէքսանդրօպօլլի հրատարակութիւնները: Առանձնապէս նշմարելի են նրանց մէջ ժողովրդական բանաստեղծութիւնները: Քաղաքի մէջ զարգացած աշուղական կեանքը իր յատուկ գրականութիւնն ունի—հէքիաթներ, աշուղական ոտանաւորներ:

Պարբերական մամուլի կողմից էլ Ալէքսանդրօպօլլը հետաքրքրական երևոյթ է: Տարիներից ի վեր այդտեղ հրատարակում են երկու փոքրիկ թերթեր՝ Ըստ աւագութեան՝ «Ախուրեան» թերթն է առաջ կանգնած: Միւսը, «Արագածը», հրատարակում է անցեալ տարուանից: Սրանից առաջ հրատարակում էր «Ժայռը»:

Անդրկովկասի միւս հայաբնակ վայրերից տպագրական տեսակէտից մնում է յիշատակել Գանձակը, ուր մի մի ժամանակ թատումեանի և Ֆէօդօրովի տպարանից հայերէն գրքեր էլ էին լոյս տեսնում (ինչպէս

նակ Ստեփանէի «Հայկական Աշխարհի» մի քանի համարները) և Գորիս քաղաքը, ուր երկու տարի առաջ հրատարակուեալ էր «Գաւառ» շաբաթաթերթը:

6

Պ Ա Ր Ա Կ Ա Ս Տ Ա Ն

Սոր Զուղայի հին տպարանը ժամանակի ընթացքում ոչնչացել էր. 1844 թուականին Ղուղայեցի Մանուկ Յորդանանեանը, որ վաճառականութիւն էր անում Զաւա կղզում, նուիրեց Ամենափրկչեան վանքին մի ամբողջ տպարան: Սակայն անշքացած Զուղան, ենթարկուած պարսկական բռնակալութեան ծանր լուծին, չը կարողացաւ բաց անել այդ տպարանը և գործունէութիւն ցոյց տալ: Բայց մի մի անգամ փորձեր անում էր: Այսպէս, 1880-ին այդ տպարանը հրատարակեց մի անգամից երկու հատոր, մի հետաքրքրական աշխատութիւն, «Պատմութիւն Զուղայու» անունով, գործ թ. Տէր Յովհաննիսեանի:

Անցեալ տասնամեակում գրական աշխատութիւնների փորձերը աւելի ևս աչքի են ընկնում: Բազրատ վարդապետ Վարդազարեանի ղեկավարութեամբ տպարանը տպագրում է ոչ միայն դպրոցական հաշիւներ, այլ և պարբերական մի փոքրիկ թերթ էլ «Նոր Զուղայի Լրագրեր» անունով:

1894 թուին հայերէն տպարան (Բէկնազարեանի) տեսնում ենք թեհրանում, ուր հրատարակուեալ է և «Շաւիղ» անունով շաբաթաթերթը, յետոյ և «Աստղ Արևելեան» (1896):

Թարրիզն էլ ունեցաւ իր տպարանը, որ բացուեց իննսունական թուականներին, առաջնորդ Եղիշէ վարդ.

Մուրադեանի ջանքերով: Կարճ միջոցում այդ տպարանը բաւական թուով գրքեր տպագրեց: Իսկ պարսկական յեղափոխութեան ժամանակից Թաւրիզում սկսեցին հրատարակուել հայերէն մի քանի թերթեր: Անցեալ տարուայ ղէպքերը վերջ գրին «Առաւօտ» անունով թերթին: Այս տարի փորձեցին հրատարակել «Միտք» անունով մի լրագիր, բայց աջողութիւն չունեցաւ:

Թաւրիզի թեմական տպարանում ներկայումս լոյս է տեսնում «Ազադան» անունով մի փոքրիկ ամսագիր, նուիրուած Ղարադազի հայերի կեանքին:

7

Հ Ն Գ Կ Ա Ս Տ Ա Ն

XIX դ-ի սկզբում զեռ գործում էր Շմաւոնեան քահանայի տպարանը Մաղրասում: Յիշատակում է որ 1810-ին Հնդկաստանի մի ուրիշ քաղաքում, Բոմբէյ, հրատարակում էր «Օճանասփրտեան» անունով մի պարբերական հրատարակութիւն: Այնուհետեւ տպագրական գործունէութեան կենտրոն դառնում է Կալկաթան: Այստեղ հայերէն տառեր ունի նախ անգլիական Եպիսկոպոսական ձեմարանը, ապա նոր բացուած հայոց Մարգասիրական ձեմարանն էլ տպարան է բաց անում:

Հնդկահայերից գրական գործունէութեամբ անուն է հանում Յովհաննէս Աւզալեանը: Բայց նրանից աւելի նշանաւոր է հանդիսանում երեանցի Մեսրոպ Թաղիադեանը, որ գնալով Հնդկաստան և սովորելով անգլիական լեզուն, շատ հռանդուն և բեղմնաւոր գործունէութիւն է սկսում թէ իբրև գրող և թէ իբրև ուսուցիչ:

1845 թուականին Թաղիադեանի ջանքերով կազ-

մուսմ է «Արարատեան» անունով ընկերութիւնը գլխաւորապէս տպագրական նպատակով: Թաղիաղեանի խումբագրութեամբ լոյս տեսնել է սկսում «Ազգասէր» երկշաբաթաթերթը, որ ազդեցիկ դիրք է ըննում այս ժամանակուայ մեր մամուլի մէջ:

Արարատեան ընկերութեան տպարանում տպուեցին և Թաղիաղեանի վիպական, պատմագրական, ճանապարհորդական աշխատութիւնները, ինչպէս նաև ուրիշ գրողների գործերը:

Նկատել ենք որ 1848 թ. դարձեալ Մազրասում հրատարակուել սկսեց «Բանասէր» թերթը, նշանաւոր իր ուղղութեան կողմից, բայց նա չէր տպագրում, այլ հրատարակում էր վիմագրութեամբ: Այսպէս է և 70-ական թուականներին նոյն տեղում հրատարակուած «Եղբայրասէր» թերթը:

Դարձեալ 70-ական թուականներին էր, որ Արարատեան ընկերութեան տպարանի տառերով կալկաթայում տպարան է բաց անում Յովհաննէս քահանայ Սաշիկեանը, որ տպագրում է գլխաւորապէս իր աշխատութիւնները, կրօնական-բարոյագիտական բովանդակութեամբ և մի երկու ուրիշ աշխատութիւն, որոնք պատմական կարևոր նշանակութիւն ունին:

Սրանով էլ վերջանում է հնդկահայերի դերը մեր գրականութեան մէջ: Եւ ինքը հայ գաղթականութիւնն էլ համարեա բոլորովին ձուլում է անգլիացիների հետ:

8

Ե Պ Ի Պ Տ Ո Ս

Անգլիայի հովանաւորութեան տակ անցնելուց յետոյ (1880-ական թուականների սկզբից), Նեղոսի հովիտը կերպարանափոխում է, դառնալով եւրոպական

մի երկիր իր ազատ մամուլով: Իրապէս Թիւրքիայի մի մասը չէ նա այլևս: Միայն վաճառականական շահերը չեն, որ Թիւրքիայի հայերին գրաւում են եգիպտոս և ստուարացնում այդ երկրի մէջ հին ժամանակներից գոյութիւն ունեցող հայ գաղութները: Արդիւ-Համիդի ուէթիմից խոյս տուող քաղաքական գործիչների համար էլ նա դառնում է ապաստանարան:

Եւ առաջին անգամ 1889-ին է, որ մենք տեսնում ենք եգիպտական հողի վրայ հայ տպագրութիւն: Հայ յեղափոխական գործիչ Անտոն Ռշտունին Ալէքսանդրիայում սկսում է հրատարակել «Նեղոս» շաբաթաթերթը (Վենետիկի տառերով): Այդ ժամանակից յետոյ եգիպտահայ տպագրութիւնը շարունակ զարգանում է, կենտրոնանալով գլխաւորապէս Գահիրէ քաղաքում: Նա արտայայտում է գլխաւորապէս պարբերական մամուլի մէջ, թէև քիչ չեն և տպագրուած առանձին զրքերը՝ զանազան տեսակ բովանդակութեամբ:

Այդ երկու քաղաքներում (Ալէքսանդրիա և Գահիրէ) լոյս տեսած պարբերական հրատարակութիւններից կը յիշատակենք մի քանիսը՝ «Արշալոյս» «Պարտէզ», «Լրաբեր», «Լուսաբեր», «Արտեմիս», «Փիւնիկ», «Շիրակ»:

Ներկայումս հրատարակում են Գահիրէում «Հոսանք» և «Արշալոյս» շաբաթաթերթերը և «Միութիւն» փոքրիկ ամսագիրը, պաշտօնաթերթ Գահիրէի Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան:

9

Բ Օ Լ Գ Ա Ր Ի Ա

Թիւրքիայի տիրապետութիւնից ազատուած այս սահմանադրական երկիրն էլ ապաստան է դառնում

Թիւրքահայ քաղաքական գործիչների համար: Հայերի հոսանքը դէպի Բօլզարիա ընդարձակ չափեր է ընդունում, մասնաւանդ 1895—1896 թուականների կոտորածների հետեւանքով: Եւ զանազան քաղաքներում բացւում են հայ տպարաններ, որոնք տպագրում են զանազան բովանդակութեամբ գրքեր և մասնաւորապէս ինքնուրոյն և թարգմանական վէպեր: Բօլզարահայ մի գրականութիւն է կազմւում, որ ունի իր ինքնուրոյն, հետաքրքրական կերպարանքը:

1892-ին Ռուսչուկ քաղաքում սկսեց հրատարակուել «Դանուբ» շաբաթաթերթը: Այնուհետեւ երևացին և ուրիշ թերթեր «Զիթենի», «Հայաթերթ» (Ռուսչուկ), «Շարժում», «Իրաւունք», «Հայեր» «Վիպաթերթ» (Վառնա), «Ռազմիկ» (Փիլիպպէ քաղաք):

10

Ռ Ո Ւ Մ Ի Ն Ի Ա

Դալլաց քաղաքում Ղևոնդ քահ. Փափազեանը 1892-ին բաց է անում տպարան, տպագրում է օրացոյցներ, գրքեր, հրատարակում է և «Արօր» անունով մի շաբաթաթերթ:

Մենք ունենք և մի քանի գրքեր, որոնց վրայ տպագրութեան տեղը նշանակուած է ԵԱՂ քաղաքը:

11

Գ Ե Ր Մ Ա Ն Ի Ա

Տպագրութեան հայրենիք Գերմանիան, որ այսօր էլ աշխարհի մէջ առաջին տեղն է զբաւում այդ ասպարէզում, շատ չնչին մասնակցութիւն է ունեցել հայ

տպագրութեան մէջ: Լէյպցիգում իննսուն թուականներին տպուեց Եկմալեանի «Չայնագրած Պատարագը»: Մարբուրգ քաղաքում հայագէտ Ֆինկ հրատարակում էր (1902) «Հանդէս Հայագիտութեան» (Zeitschrift armenische Philologie) գերմաներէն հանդէսը, որի մէջ տըպուում էին և հայերէն կտորներ (Վիէննայի տառերով): Նոյն հայագէտը հրատարակեց և մի «Յուլցակ Չեռագրաց»:

12

Ա Ն Գ Լ Ի Ա

Լօնդոնում հայերէն տպագրութիւններ եղան XVIII դարում: Մինչև XIX դարի 80-ական թուականները այստեղ եթէ տպւում էին հայերէն գրքեր, դրանք Աստուածաշունչի Ընկերութեան հրատարակութիւններն էին — «Աւետարան» և այլն (Վիէննայի տառերով):

1888 թուականին Լօնդոնում կազմուում է Անգլօ-հայկական ընկերութիւնը, հայոց հարցը պաշտպանելու համար և սկսւում է հրատարակուել «Հայաստան» անունով կէս-հայերէն (Վիէննայի տառեր) և կէս-ֆրանսերէն երկշաբաթաթերթը (Le Haïasdan), որ շարունակւում է մինչև 1892 թուականը: Նոյն միջոցներին Թորոս Զուղայեցին հրատարակում է «Եկեղեցի Հայաստանեայց» փոքրիկ ամսատետրը (Պարիզի տառերով):

Նոյն 80-ական թուականների վերջերից Լօնդոնում հրատարակւում է և Հնչակեան Յեղափոխական կուսակցութեան պաշտօնական օրգան «Հնչակ» թերթը, ամիսը մի անգամ: 1896-ին «Հնչակի» հետ հրատարակուել սկսեց «Մարտ» թերթը գրական-պատմական բովանդակութեամբ, խմբագիրն էր Ա. Արփիարեան:

Թիւրքական հալածանքներից Լօնդոն փախած պրօֆէսոր Թումայեանը հաստատում է այդտեղ դպրոցորդանոց, որի աշակերտների աշխատակցութեամբ հրատարակում է «Պատանի» փոքրիկ ամսատետրը (1902) բաւական խեղճ տպագրութեամբ, որ շարունակում է մի երկու տարի: Թումայեանը մի քանի ուրիշ գրքեր էլ է հրատարակում:

Լօնդոնից դուրս հայ տպագրութիւն տեսնում ենք և Մանչեստր քաղաքում: Այստեղ Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանը 1864 թուին հրատարակում է «Երկրագունդ, լրագիր Մանչեստրի, քաղաքական, գրական, գիտնական, կրօնական և առևտրական»:

Հայկական կոտորածներից յետոյ որբանոց հաստատուեց Կիպրոս կղզու Նիկոսիա քաղաքում և նրատնօրէն Վահան Քիւրքճեան բաց արաւ տպարան (Վեներտիկի տառերով). տպագրում էր այդտեղ որբանոցի տեղեկութիւնները և հրատարակեց իր մի քանի աշխատութիւնները, որոնք վերաբերում են Կիպրոսի և Կիլիկիայի պատմութեան (1901—1904):

13

Յ Ո Ւ Ն Ա Ս Տ Ա Ն

Հնչակեան կուսակցութիւնը մի ժամանակ (1893—1894) իր կենտրոնն ու տպարանը տեղափոխեց Աթէնք և այստեղ մի շարք հրատարակութիւններ արաւ, որոնցից կը յիշատակենք միայն պարբերականները՝ «Ապտակ» զաւեշտաթերթ, «Գաղափար» եռամսեայ գիտական հանդէս:

14

Շ Վ Է Յ Յ Ա Ր Ի Ա

Միւս յեղափոխական կուսակցութիւնը, որ 1890-ին կազմուեց դարձեալ թիւրքահայոց դասը առաջ մղողելու համար և որ ստացաւ «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն» անունը, իր կենտրոնը հաստատեց Ժըննվ քաղաքում: Այդտեղ առաջուց ուսանողական մի փոքրիկ տպարան կար, որ անցաւ նոր կազմակերպութեան ձեռքը և մի քիչ էլ ընդարձակուեց (Վիէննայի տառերով) ու սկսեց հրատարակել իր կուսակցական օրգանը, «Դրօշակ» անունով, որ շարունակուում է և այսօր:

Բացի այս թերթից, նոյն տպարանից լոյս են տեսել և բազմաթիւ բրօշուրներ ու մի քանի հատ էլ խոշոր հատորներ:

Լօզան քաղաքում բացուած Հայկազեան Վարժարանի տնօրէն Մ. Նալբանդեանը 1904-ին սկսեց հրատարակել «Գիտութիւն» անունով մի գիտական ամսաթերթ, որ, սակայն, Լօզանում չէր տպւում, այլ Պարիզում:

15

Շ Վ Է Յ Ի Ա

Յայտնի բանասէր Նորայր Բիւզանդացին բնակւում էր Ստոկհոլմ քաղաքում և այնտեղ մի քանի տետրակներ հրատարակեց՝ «Քննասէր» անունով: Թէև այդ հրատարակութիւնը վիմատիպ էր, բայց այս ոչինչ արգելք չէ որ նա էլ յիշատակուի տպագրութիւնների շարքում:

16

Ա Մ Ե Ր Ի Կ Ա

Այն օրուանից, երբ Ամերիկայի բողոքական «Պօրտ» ընկերութիւնը հաստատեց Հայաստանում, հայի առջև բացուեց և այս հեռաւոր երկրի ճանապարհը: Միսիօններնեբը հայ երիտասարդներին ուղարկում էին Ամերիկա բարձր ուսում ստանալու համար: Չենք կարող հաստատապէս ասել թէ զք ժամանակից ի վեր սկսեցին կազմուել Ամերիկայում հայ գաղութներ: 1860-ական թուականներին է, որ մենք տեսնում ենք արեւմտեան հայ պարբերական հրատարակութիւնների մէջ Ամերիկայից ուղարկուած թղթակցութիւններ:

Անդրատլանտեան մեծ հանրապետութեան դոներով հային ներս մտցնողը, ի հարկէ, վաճառականութիւնն էլ էր: Շուտով նոյն այդ ճանապարհով գնալ սովորեց և գաւառական Հայաստանը, որ որոնում էր բանւորական և այլ աշխատանք: Արդիւ-Համիդի հալածանքները աւելի ևս սաստկացրին այդ գաղթը, իսկ 1895—1896 թ. կոտորածները մեծամեծ հատուածներ շարտեցին Ովկիանոսի միւս կողմը: Այսօր Ամերիկայի զանազան քաղաքներում ցրուած հայերը տասնեակ հազարներով են հաշոււմ:

Բնականաբար, այս խոշոր գաղթականութեան ծոցում էլ պիտի գլուխ բարձրացնէր հայկական տպագրութիւնը: 1850-ական թուականներին միայն Աստուածաշունչի Ընկերութիւնն էր, որ Նիւ-Եորքի մէջ տպագրել էր տալիս հայերէն «Աւետարան», «Սաղմոս» (Վիլհէնայի տառերով): Իսկ երբ հայերի թիւը Միացեալ Նահանգներում արդէն բաւական շատացել էր, ամենից շուտ, ի հարկէ, պարբերական մամուլն էր, որ օգ-

տում էր տպարանական մեքենայից: Դեռ 1888 թուականներին Նիւ-Եորք քաղաքում Հ. Էզկիսնեանը, որ և տպարանատէր էր, սկսում է հրատարակել «Արեգակ» շաբաթաթերթը: Նոյն և հետևեալ տարիները այդտեղ տպւում են և «Սուրհանդակ», «Ազատութիւն», «Եփրատ», «Լոյս» ուսումնաթերթ, «Արաքս», «Հայք», որոնցից վերջինս միայն համեմատաբար երկար կեանք է ունենում (մինչև հինգ տարի):

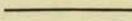
Բայց պարբերական մամուլը Ամերիկայում զարգանում է մանաւանդ այն ժամանակից, երբ Ամերիկան տեղափոխւում Հնչակեան և Դաշնակցական յեղափոխականները և սկսում են եռանդուն պրօպագանդ Ամերիկայի հայութեան մէջ: Այդ ժամանակներից Նիւ-Եորքում, Բօստոնում և այլ տեղերում երևան են դալիս քաղաքական նորանոր թերթեր: Դաշնակցական կուսակցութիւնը հիմնում է Բօստոնում և մինչև այժմ էլ շարունակում է «Հայրենիք» թերթը: Հնչակեանները, բաժանուելով մի քանի մասերի, հրատարակում են «Երիտասարդ Հայաստան», «Ազգ», «Ջայն Հայրենեաց» թերթերը: Հրատարակում են և կուսակցական շատ բրօշուրներ, երգարաններ, բանաստեղծութիւններ: Ամերիկահայ գրականութիւնն էլ, թէև առանձնապէս հարուստ չէ, բայց ունի իր ինքնատիպ կերպարանքը: Անցեալ տարուանից Նիւ-Եորքում հրատարակում է «Արագած» պատկերազարդ շաբաթաթերթը գեղեցիկ տպագրութեամբ:

Հայ տպարանը հայ գաղթականների ետից գնացել է Ամերիկայի արևմտեան ծայրերին, Կալիֆօրնիա: Ներկայումս Ֆրէզնօ քաղաքում հրատարակւում է «Ասպարէզ» շաբաթաթերթը, իսկ Պրովետէնսում՝ «Պահակ», նոյնպէս շաբաթաթերթ:

Վերջացնենք ամերիկահայ մամուլի տեսութիւնը

մի գեղեցիկ գործով: Նիւ-Եորքի «Կոչնակ» շաքաթաթերթը, որ հրատարակում է 12 տարուց ի վեր, հայ տպագրութեան 400 ամեայ յորելիանական տարում սկսել է շարուել ձուլող և շարող մեքենայով, մի մեծ նորութիւն, որ շատ ժամանակ չէ մտել է ընդհանուր տպագրական գործի մէջ և որին վերապահուած է մի կատարեալ յեղափոխութիւն տարածելու դերը Գուտենբերգի տպարանական սիստեմի մէջ:

ՎԵՐՋԱՅԻՆ

Այս է թեթև ուրուագիծը այն կեանքի, որ ունեցել է հայ տպագրութիւնը չորս հարիւր տարիների ընթացքում: Այս ուրուագիծն էլ թերի է: Բայց նա բաւականաչափ պերճախօս է, որպէսզի ցոյց տայ թէ ինչ գործ է տօնում ամբողջ հայութիւնը այս տարի:

Մենք տեսնում ենք մի ամբողջ ժողովուրդ, որ դժբախտ պատմութեան ընթացքում կորցնում է ամեն ինչ, բայց չէ կորցնում իր տառերը, որոնք և դառնում են նրա կեանքի համարեա միակ բովանդակութիւնը:

Այդ տառերը թափառում են մարդու հետ ամեն տեղ, ուր նրան շարտում է ճակատագիրը: Այդ տառերը հայ միտքն են արծարծում աշխարհի զանազան կողմերում:

Մենք այս ուրուագծի մէջ միայն անուններ տալ կարող էինք: Եւ եթէ խօսեցնենք այդ անթիւ անունները, այն ժամանակ միայն կը տեսնենք թէ որքան շատ ու հսկայական են եղել հայ մտքի ջանքերը, որքան տարբեր միջավայրերի ազդեցութեան է նա ենթարկուել, որքան տեղական առանձնայատուկ գունաւորումներ են մտել այդ մտքի ասպարէզի—գրականութեան մէջ:

Չը կարողանալով ամէն մէկին խօսեցնել զատ զատ, մենք կասենք մի բան, որ հիմքն ու էութիւնն է: Այդ այն է, որ Մեսրոպեան տառերով ապրող հայ միտքը ցոյց է տալիս անընդհատ յառաջադիմութիւն, անընդհատ զարգացում: Այսօրը երէկուայ նման չէ: Հայ տը-

պագրութիւնը Սաղմոսների, Ժամագրքերի, կրօնական խոշոր հատորների իրականութիւնից եկել բարձրացել է ժամանակակից եւրոպական լուսաւորութեան վերջին խօսքերի արտայայտիչը լինելու աստիճանին:

Այսքան մեծ է հայ տառերի բարերարութիւնը:

Եւ նա է որ մեզ պիտի ոգևորէ: Նա է որին պիտի փարենք մեր ամբողջ սրտով ու հոգով:

Նա լոյս է: Նա առաջադիմութիւն է:

Ահա ամենամեծ մխիթարանքն ու յոյսը:

ՅԱՒԵԼՈՒՄԸ

Հայ գրքոյկի տպագրութեան ժամանակ մեր յայտնի բանասէրներէից մէկը, էջմիածնի միաբանութեան անդամ դպիր Գալուստ Տէր-Մկրտչեանը հրատարակեց մի հմտալից ուսումնասիրութիւն («Հորիզոն» № 121 և 122) հայ տառերի գիւտի ժամանակի մասին:

Յարգելի գիտնականը ապացուցում է թէ սխալ է 405 թուականը Մեսրոպեան տառերի գիւտի ժամանակ համարելը: Այդ թուականին Դանիէլեան նշանագրերը բերուեցին Հայաստան, դպրոցներ բացուեցին, բայց երկու տարուայ փորձերը ցոյց տուին որ այդ տառերը չեն կարող հայոց լեզուի վանկերն ու կապերը արտայայտել: Երկու տարի այդպէս աշխատելուց յետոյ, ասել է 407 ահա, Մեսրոպն ու Սահակը տեսան որ պէտք է ուրիշ ճար գտնել, այսինքն հայ լեզուի բոլոր հնչիւններին համապատասխանող տառեր պատրաստել:

Բայց երբ եղաւ Մեսրոպեան տառերի գիւտը:

Գալուստ Տէր-Մկրտչեանը ցոյց է տալիս որ Մեսրոպը Միջագետք ճանապարհորդեց 412 թուականից ոչ առաջ, հետևաբար և նրա գիւտը կարող էր տեղի ունենալ կամ այդ թուականին կամ յետոյ:

Այսպիսով ահա հայ տպագրութեան չորս հարիւր ամեակը բոլորող տարին, այսինքն ներկայ 1912 թուականը մենք կարող ենք համարել և այնպիսի մի տարի, որ ցոյց է տալիս թէ 1500 տարի առաջ Մեսրոպը

կամ գտել էր հայերէն տառերը կամ աշխատում էր նրանց վրայ:

Տէր-Մկրտչեանի բանասիրական հմտութիւնը այսօր մեզ ասում է, որ սխալուած չենք լինի, եթէ այս միւսնոյն տարում միացնենք հայ տառերի 1500 ամեակը և հայ տպագրութեան 400 ամեակը:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Յոթելեանական Թանճնաժողովի հրատեղը

I. ՏԱՌԵՐԻ ԳԻՒՏԻ 1500 ԱՄԵԱԿ

Ի՞նչ է գիրը	11
Անգիր հայերը	15
Ս. Մեսրոպ	20
Սահակ-Մեսրոպեան դպրոցը	26

II. 400 ՏԱՐԻ ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Ճգնաժամի մէջ	33
Սկիզբը	37
Զարգացում	44
XVIII դար	56
XIX և XX դարեր	63
Վերջաբան	107
Յաւելուած	109

